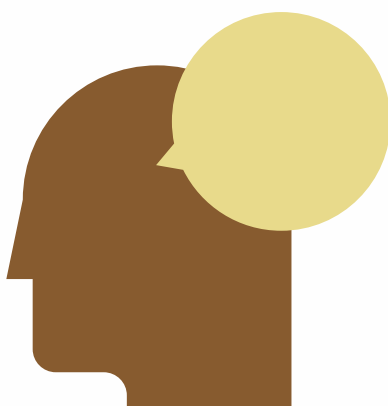

e-ISSN 1694-8823

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ
ФИЛОСОФИЯ. СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ФИЛОСОФИЯ. СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY
PHILOSOPHY. SOCIOLOGY. POLITICAL SCIENCE

№1 (1) (2023)

**ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ**

Вестник Ошского государственного университета. Философия. Социология. Политология
Journal of Osh State University. Philosophy. Sociology. Political science

e-ISSN: 1694-8823

ЖУРНАЛ ЖӨНҮНДӨ [kg]

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология” илимий журналы университеттин илимий журналдарынын импакт-факторун жогорулатуу жана келечекте эл аралык илимий базаларга киргизүү саясатын ишке ашыруу максатында ОшМУнун Окумуштуулар Кеңешинин чечиминин (2022-жылдын 22-декабрындагы № 7-протоколу) негизинде ачылган.

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология” илимий журналы Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинен каттоодон өткөн. Каттоо номери 10299, 17-июнь 2022-жыл.

Журнал үч тилде - **кыргыз, орус жана англис** тилдеринде макалаларды жарыялайт. Материалдар **акысыз** негизде кабыл алынат. Журнал макалаларды жөнөтүү, аларды кароо жана жарыялоо үчүн акы албайт. Автордук сый акы төлөнбөйт.

Журнал **жылына 2 жолу** чыгат (кошумча атайын чыгарылыштар болушу мүмкүн).

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология” журналы өзүнүн расмий сайтына ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берет. Бул дүйнөлүк илимий коомчулукка журналга кеңири маалымат алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Журнал ВОАИ Будапешт демилгесинде иштелип чыккан ачык жеткиликтүүлүк саясатын карманат жана өзүнүн контентине ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берип, дүйнөлүк деңгээлде билим алмашууга жана изилдөө натыйжаларын жайылтууга жардам берет. Журнал жарыяланган материалдардын максималдуу жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу саясатын жүргүзөт. Журналдын баардык контенти интернетте окуу, жүктөп алуу, көчүрүү, жайылтуу, басып чыгаруу үчүн ачык. Ар бир колдонуучу сайт ичинде издөө жасап, макалалардын толук текстине шилтеме жасай алат же аларды, эч кандай каржылык, юридикалык же техникалык тоскоолдуктар болбосо, башка мыйзамдуу максаттарда колдоно алат.

Окурмандар жана авторлор журналдын веб-сайтынан журналдын учурдагы санынын электрондук версиясын жана мурунку басылмалардын архивдерин эркин көрүп жана жүктөп ала алышат. Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясынын шарттарына ылайык, журналдын баардык басылмалары электрондук түрдө бекер жана чектөөсүз таратылат.

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология” журналындагы макалалардын авторлору эмгектери менен бирге журналга басып чыгаруу укугун өткөрүп беришет, аны Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясы менен лицензиялаган болушат. Жарыяланган эмгектин автордук укук ээси болуп басып чыгаруучу Ош мамлекеттик университети эсептелет.

Журналдын материалдарынын электрондук версиялары <https://journal.oshsu.kg/index.php/filos-sos-pol/index> сайтында коомдук доменде жайгаштырылган.

CrossRef менен Ош мамлекеттик университетинин ортосунда түзүлгөн келишимге ылайык журналга 10.52754 номерлуу DOI префикси ыйгарылган. Ушул келишимдин негизинде “Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология” журналына чыккан ар бир макалага DOI номеру берилет.

Негиздөөчүсү

Ош мамлекеттик университети
e-ISSN 1694-8823 (электрондук версиясы)

Префикс DOI: 10.52754

О ЖУРНАЛЕ [ru]

Научный журнал “Вестник Ошского государственного университета. Философия. Социология. Политология” был основан на основании решения Ученого совета ОшГУ (протокол № 7 от 22 декабря 2022 года) в целях повышения импакт-фактора научных журналов университета и, в дальнейшем, реализации политики включения в международные научные базы данных.

17 июня 2022 года “Вестник Ошского государственного университета. Философия. Социология. Политология” прошел регистрацию в Министерстве юстиции Кыргызской Республики под №10299.

Журнал публикует статьи на трех языках - **кыргызском, русском и английском**, принимает материалы к публикации на **безвозмездной** основе. Журнал не взимает плату за подачу статей, их рецензирование и их публикацию. Авторские гонорары не выплачиваются.

Периодичность издания: **2 выпуска в год** (возможны дополнительные специальные выпуски).

Журнал “Вестник ОшГУ. Философия. Социология. Политология” предоставляет открытый доступ к своему контенту на официальном сайте журнала. Это обеспечивает более широкий информационный доступ к журналу в масштабах мирового научного сообщества.

Журнал придерживается политики открытого доступа, сформулированного в Будапештской инициативе ВОАИ, и предоставляет открытый доступ к своему контенту, способствуя увеличению глобального обмена знаниями и результатами исследований. Журнал проводит политику обеспечения максимальной доступности опубликованных материалов. Весь контент журнала открыт в сети Интернет для чтения, скачивания, копирования, распространения, печати. Любые пользователи могут осуществлять поиск или ссылаться на полные тексты статей, использовать их в других законных целях при отсутствии каких-либо финансовых, юридических или технических преград.

Читатели и авторы могут свободно просматривать и скачивать электронные версии текущего номера журнала и архивы за предыдущие периоды на сайте журнала. Все публикации журнала в электронном виде распространяются бесплатно и без ограничений на условиях лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

Авторы статей журнала “Вестник ОшГУ. Философия. Социология. Политология” передают журналу право публикации вместе с работой, одновременно лицензируя ее по лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). Правообладателем опубликованной работы является издатель – Ошский государственный университет.

Электронные версии материалов “Вестник ОшГУ. Философия. Социология. Политология” размещаются на сайте <https://journal.oshsu.kg/index.php/filos-sos-pol/index> в открытом доступе.

По договору между CrossRef и Ошским государственным университетом журналу присвоен префикс DOI 10.52754. На основании этого договора каждой статье, опубликованной в журнале “Вестник ОшГУ. Философия. Социология. Политология” присваивается номер DOI.

Учредитель
Ошский государственный университет
e-ISSN 1694-8823 (электронная версия)
Префикс DOI: 10.52754

ABOUT THE JOURNAL [en]

The scientific journal “Journal of Osh State University. Philosophy. Sociology. Political science” was founded on the basis of the 7th Protocol of the Academic Council of Osh State University dated December 22, 2022 in order to increase the impact factor of scientific journals of the university and further implement the policy of inclusion in international scientific databases.

In June 17, 2022 the journal “Journal of Osh State University. Philosophy. Sociology. Political science” was registered with the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic under No. 10299.

The journal publishes articles in three languages – **Kyrgyz, Russian and English**, accepts materials for publication **free of charge**. The journal does not charge for the submission of articles, their review and publication. Author’s royalties are not paid.

Publication frequency: **2 issues per year** (additional special issues are possible).

The “Journal of Osh State University. Philosophy. Sociology. Political science” provides open access to its content on the official website of the journal. This provides greater information access to the journal throughout the global scientific community.

“Open access” means its free availability on the public internet, permitting any users to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of these articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or use them for any other lawful purpose, without financial, legal, or technical barriers other than those inseparable from gaining access to the internet itself.” (by Budapest Open Access Initiative).

Readers and authors can freely view and download the electronic versions of the current issue of the journal and archives for previous periods on the journal’s website. All publications of the journal in electronic form are distributed free of charge and without restrictions under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

The authors of the “Journal of Osh State University. Philosophy. Sociology. Political science” transfer publishing rights to the publisher, licensing it under Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). The copyright holder of the published work is the publisher – Osh State University.

Electronic versions of the journal materials are placed on the website <https://journal.oshsu.kg/index.php/filos-sos-pol/index> in the public domain.

Under an agreement between CrossRef and Osh State University, the journal was assigned the prefix DOI 10.52754. On the basis of this agreement, each article published in the “Journal of Osh State University. Philosophy. Sociology. Political science” is assigned a DOI number.

Founder
Osh State University
e-ISSN 1694-8823 (electronic version)
DOI prefix: 10.52754

РЕДАКЦИЯ [kg]

Башкы редактор

Исаков Кубанычбек – философия илимдеринин доктору, профессор, философия жана политология кафедрасынын башчысы, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан, Ош), isakov-oshgui@mail.ru

Башкы редактордун орун басары

Курбанбаев Кылыч – философия илимдеринин доктору, философия жана политология кафедрасынын профессору, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан, Ош), aruuke7171@gmail.ru

Редакциялык коллегиянын мүчөлөрү

Акаев А.А. – саясий илимдеринин кандидаты, философия жана политология кафедрасынын доценти, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан, Ош), askarakaev71@mail.ru

Акматов Ө.С. – философия илимдеринин кандидаты, философия жана политология кафедрасынын доценти, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан, Ош), sarytaiovich64@gmail.ru

Акунов А.А. - саясий илимдеринин доктору, профессор (Кыргызстан), aakunov@gmail.com

Бекбоев А.А. - философия илимдеринин доктору, профессор (Кыргызстан), baa140156@mail.ru

Габдулина К.Г. – социология илимдеринин доктору, профессор (Казахстан), astanauniver@mail.ru

Жоробеков Ж.Ж. - саясий илимдеринин доктору, профессор (Кыргызстан), saytiev@ahoo.com

Касабеков С.А. – философия илимдеринин доктору, профессор, Д.А.Кунаев атындагы Евразия юридикалык академиясы (Казахстан), s_kasabekov@mail.ru

Мендибаев Н. – социология илимдеринин доктору, профессор (Кыргызстан), nyrabek@rambler.ru

Мукасов С.М. - философия илимдеринин доктору, профессор, Академик Национальной академии наук Кыргызской Республики, mykasov1@mail.ru

Мурзакуматов А.К. – философия илимдеринин кандидаты, ОшМУнун философия жана политология кафедрасынын доценти (Кыргызстан), suzak70@mail.ru

Панов А.И. – саясий илимдеринин доктору, профессор (Россия), evrazia@mirbis.ru

Реимов Р.М. – философия илимдеринин кандидаты, доцент, Бердах атындагы Каракалпак мамлекеттик университети (Өзбекстан), rustem.reimov66@gmail.com

Шарипова Э.К. – философия илимдеринин доктору, ОшМУнун профессору (Кыргызстан), e.sharipova_kg@mail.ru

РЕДАКЦИЯ [ru]

Главный редактор

Исаков Кубанычбек – доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии и политологии, Ошский государственный университет (Кыргызстан, Ош), isakov-oshgui@mail.ru

Заместитель главного редактора

Курбанбаев Кылыч – доктор философских наук, профессор кафедры философии и политологии Ошского государственного университета (Кыргызстан), aruuke7171@gmail.ru

Члены редакционной коллегии

Акаев А.А. – кандидат политологических наук, доцент кафедры философии и политологии Ошского государственного университета (Кыргызстан), askarakaev71@mail.ru

Акматов Э.С. – кандидат философских наук, доцент кафедры философии и политологии Ошского государственного университета (Кыргызстан), sarytaiovich64@gmail.ru

Акунов А.А. - доктор политологических наук, профессор (Кыргызстан), aakunov@gmail.com

Бекбоев А.А. - доктор философских наук, профессор (Кыргызстан), baa140156@mail.ru

Габдулина К.Г. – доктор социологических наук, профессор (Казахстан), astanauniver@mail.ru

Жоробеков Ж.Ж. - доктор политологических наук, профессор (Кыргызстан), saytiev@ahoo.com

Касабеков С.А. – доктор философских наук, профессор, Евразийская юридическая академия имени Д.А.Кунаева (Казахстан), s_kasabekov@mail.ru

Мендибаев Н. – доктор социологических наук, профессор (Кыргызстан), nyrabek@rambler.ru

Мукасов С.М. - доктор философских наук, профессор, Академик Национальной академии наук Кыргызской Республики, mykasov1@mail.ru

Мурзакуматов А.К. – кандидат философских наук, доцент кафедры философии и политологии Ошского государственного университета (Кыргызстан), suzak70@mail.ru

Панов А.И. – доктор политологических наук, профессор (Россия), evrazia@mirbis.ru

Реймов Р.М. – кандидат философских наук, доцент, Каракалпакский государственный университет имени Бердаха (Узбекистан), rustem.reimov66@gmail.com

Шарипова Э.К. – доктор философских наук, профессор ОшГУ (Кыргызстан), e.sharipova_kg@mail.ru

EDITORIAL TEAM [en]

Editor-in-chief

Kubanychbek Isakov – Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of Philosophy and Political Science, Osh State University (Kyrgyzstan, Osh), isakov-oshgui@mail.ru

Deputy Editor-in-chief

Kylych Kurbanbaev – Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Philosophy and Political Science at Osh State University (Kyrgyzstan), aruuke7171@gmail.ru

Members of the editorial board

Akaev A.A. – Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Political Science at Osh State University (Kyrgyzstan), askarakaev71@mail.ru

Akmatov O.S. – Candidate of Philosophy, Associate Professor of the Department of Philosophy and Political Science, Osh State University (Kyrgyzstan), sarytaiovich64@gmail.ru

Akunov A.A. - Doctor of Political Science, Professor (Kyrgyzstan), aakunov@gmail.com

Bekboev A.A. - Doctor of Philosophy, Professor (Kyrgyzstan), baa140156@mail.ru

Gabdulina K.G. – Doctor of Sociological Sciences, Professor (Kazakhstan), astanauniver@mail.ru

Zhorobekov Zh.Zh. - Doctor of Political Science, Professor (Kyrgyzstan), saytiev@ahoo.com

Kasabekov S.A. – Doctor of Philosophy, Professor, Eurasian Law Academy named after D.A. Kunaev (Kazakhstan), s_kasabekov@mail.ru

Mendibaev N. – Doctor of Sociological Sciences, Professor (Kyrgyzstan), nyrabek@rambler.ru

Mukasov S.M. - Doctor of Philosophy, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, mykasov1@mail.ru

Murzakmatov A.K. – Candidate of Philosophy, Associate Professor of the Department of Philosophy and Political Science, Osh State University (Kyrgyzstan), suzak70@mail.ru

Panov A.I. – Doctor of Political Science, Professor (Russia), evrazia@mirbis.ru

Reimov R.M. – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Karakalpak State University named after Berdakh (Uzbekistan), rustem.reimov66@gmail.com

Sharipova E.K. – Doctor of Philosophy, Professor of Osh State University (Kyrgyzstan), e.sharipova_kg@mail.ru

МАЗМУНУ
Содержание
Contents

ФИЛОСОФИЯ / PHILOSOPHY

Жалалов Э.И., Назарова О.Н., Карыбекова Т.А. Суфизм эстетикасындагы музыкалык искусствонун рефлексиясы	1
Исаков К.А., Бойгоева С.С., Турдиев В.А. А. Масалиев түбөлүк үлгүлүү экзистенцияга ээ болгон феномен	7
Исаков К.А., Жалалов Э.И. Чыгыш ренессансынын көрүнүктүү илимпоз-энциклопедисти Абу Райхан Берунинин дүйнөлүк илимге кошкон салымы	13
Исаков К.А., Асанова Д.А., Абытова Г.З. Философская проекция деградации человека в произведениях Ч. Айтматова	23
Юсупова Р.О., Кочкорова Д.А. “Манас” эпосундагы кыймыл, мейкиндик жана убакыттын интерпретацияланышы	32
Каримова А.А., Бабакулова Р.Б. Историко-философская интерпретация семантических парадигм в контексте лингвистики	43
Мурзакматов А.К., Абдираим уулу К. Мектеп окуучуларында музыкалык кабыл алууну өнүктүрүү.....	49
Мурзакматов А.К., Урматбек уулу С. Азыркы этикеттин негизги принциптери.....	55

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOSOPHY. SOCIOLOGY. POLITICAL SCIENCE

e-ISSN: 1694-8823

№1(1)/2023, 1-6

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 1-925.2

DOI: [10.52754/16948823_2023_1\(1\)_1](https://doi.org/10.52754/16948823_2023_1(1)_1)

**СУФИЗМ ЭСТЕТИКАСЫНДАГЫ МУЗЫКАЛЫК ИСКУССТВОНУН
РЕФЛЕКЦИЯСЫ**

РЕФЛЕКЦИЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА В ЭСТЕТИКЕ СУФИЗМА

REFLECTION OF MUSICAL ART IN THE AESTHETICS OF SUFISM

Жалалов Эламан Исакжанович

Жалалов Эламан Исакжанович

Zhalalov Elaman Isakzhanovich

окутуучу, Ош мамлекеттик университети
преподаватель, Ошский государственный университет
Lecturer, Osh State University
etno.muz.kg@gmail.com

Назарова Охиста Назиржоновна

Назарова Охиста Назиржоновна

Nazarova Ohista Nazirjonovna

магистрант, Ош мамлекеттик университети
магистрант, Ошский государственный университет
master's student, Osh State University

Карыбекова Турдугүл Асылбековна

Карыбекова Турдугүл Асылбековна

Karybekova Turdugul Asylbekovna

магистрант, Ош мамлекеттик университети
магистрант, Ошский государственный университет
master's student, Osh State University

СУФИЗМ ЭСТЕТИКАСЫНДАГЫ МУЗЫКАЛЫК ИСКУССТВОНУН РЕФЛЕКЦИЯСЫ

Аннотация

Суфизмдин эстетикалык концепциясында искусствонун түрлөрүнүн ичинен музыка өзгөчө орунда турган. Суфийлердин пикири боюнча музыка Таза дүйнөгө, башкача айтканда, Кудайдын дүйнөсүнө тиешелүү, ал Кудайдын рухунун гармониясы, ошондуктан музыка Кудайды түшүнүүдө адамдарга жардам берет, аларды жаман жолдордон сактайт. Суфизм эстетикасы поэзиядан өздөрүнүн идеалына жараша форманы жана мазмунду так ажыратышкан. Поэтикалык чыгарма эмоционалдуу жана кабыл алууга жеңил болууга тийиш. Ырдын мазмуну-бул барынан мурда жараткандын рухтук күчүнүн ачыкка чыгышы, адам бул рух менен биригип тазаланат. Чыгарманын формасы – абсолюттук бытиенин материалдык дүйнөнүн предмети түрүндө чагылдырылышы. Суфийлер үчүн поэзия таза, жагымдуу форма жана ыргак, уйкаштыктардын куралышы гана эмес, ал ички дүйнөнүн керектөөсүнүн табигый түрдө ачык билиниши, абсолюттук сулуулук жана кооздукту баамдай билүү, ага жетишүү. Суфийлик ырларды ири араб, перс, түрк жана азербайжан акындары (Аттар, Саади, Руми, Хафиз, Ниязи, Джами, Насими) жазышкан. Алардын поэзиясы символика менен байланышкан, бул исламдын кугунтуктоосунан чочулабай кескин пикирлерди билдирүүгө мүмкүнчүлүк берген.

Ачкыч сөздөр: абсолюттук бытие, гедонисттик музыка, ислам догмалары, поэзиянын табияты, музыкалык искусство, катарсис, неоплатондук окуу, суфизм, эстетикалык гармония, этикалык норма.

РЕФЛЕКЦИЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА В ЭСТЕТИКЕ СУФИЗМА

REFLECTION OF MUSICAL ART IN THE AESTHETICS OF SUFISM

Аннотация

В эстетической концепции суфизма из всех видов искусства особое место занимала музыка. В понимании сущности музыки и её оценке идея суфизма противостояла исламской идеологии. Ислам, как нам известно, не любит никакой музыки, в преклонении перед Аллахом применение музыки запрещается. Поэтому эстетика суфизма сначала отказалась от музыки, но постепенно оценили и начали применять понемногу. По мнению приверженцев этого течения музыка относится к Чистому миру, т.е. миру Бога, это гармония духа Бога, поэтому она поможет людям в понимании Бога, спасает их от плохого поведения. Эстетика суфизма согласно своим идеалам чётко отличали форму и содержание от поэзии. Поэтическое произведение должно быть эмоциональным и легко воспринимаемым. Содержание стиха – это, прежде всего, обнаружение духовной силы создателя, человек соединяется с этим духом и очищается. Форма произведения – отражение абсолютного бытия в виде предмета материального мира. Для суфистов поэзия не только чистые, приятные форма и ритм, сложение рифм, это естественное проявление потребности внутреннего мира, умение разуместь красоту и прекрасное, достижение их. Суфийские стихи сочиняли крупные арабские, персидские, тюркские и азербайджанские поэты (Аттар, Саади, Руми, Хафиз, Ниязи, Джами, Насими). Их поэзия связана с символикой, это дало возможность выразить резкие мнения, не боясь изгнания.

Ключевые слова: абсолютное бытие, гедонистическая музыка, догмы ислама, природа поэзии, музыкальное искусство, катарсис, неоплатоновское учение, суфизм, эстетическая гармония, этическая норма.

Abstract

In the aesthetic concept of Sufism, of all art forms, music occupied a special place. In understanding the essence of music and its evaluation, the idea of Sufism opposed Islamic ideology. Islam, as we know, does not like any music, in worship of Allah, the use of music is prohibited. Therefore, the aesthetics of Sufism initially abandoned music, but gradually appreciated and began to apply little by little. According to the adherents of this trend, music belongs to the Pure World, i.e. the world of God, this is the harmony of the spirit of God, so it will help people in understanding God, save them from bad behavior. The aesthetics of Sufism, according to their ideals, clearly distinguished form and content from poetry. A poetic work should be emotional and easily perceived. The content of the verse is, first of all, the discovery of the spiritual power of the creator, a person unites with this spirit and is purified. The form of the work is a reflection of absolute being in the form of an object of the material world. For Sufis, poetry is not only a pure, pleasant form and rhythm, the addition of rhymes, it is a natural manifestation of the need for the inner world, the ability to understand beauty and beauty, to achieve them. Sufi poems were composed by major Arabic, Persian, Turkic and Azerbaijani poets (Attar, Saadi, Rumi, Hafiz, Niyazi, Jami, Nasimi). Their poetry is associated with symbolism, which made it possible to express strong opinions without fear of exile.

Keywords: absolute being, hedonistic music, Islamic dogma, nature of poetry, musical art, catharsis, Neoplatonic teachings, Sufism, aesthetic harmony, ethical norms.

Киришүү

Теманын актуалдуулугу. Суфизмдин эстетикалык концепциясында искусствонун түрлөрүнүн ичинен музыка өзгөчө орунда турган. Музыканын маңызын түшүнүүдө, ага баа берүүдө суфизм идеясы ислам идеологиясына карама-каршы мааниде болгон. Ислам, баарыбызга белгилүү болгондой эч кандай музыканы жактырбайт, Кудайга сыйынууда аны колдонуу таптакыр мүмкүн эмес. Мына ушундан улам, суфизм эстетикасы адегенде музыкадан баш тарткан, алар музыкага акырындап баа берип, аз-аздан колдоно башташкан. Суфийлердин пикири боюнча музыка Таза дүйнөгө, башкача айтканда, Кудайдын дүйнөсүнө тиешелүү, ал Кудайдын рухунун гармониясы, ошондуктан музыка Кудайды түшүнүүдө адамдарга жардам берет, аларды жаман жолдордон сактайт.

Музыка Жараткандын жан дүйнөсүнүн уландысы болуп эсептелет жана андан дүйнөнүн бардык бөлүгү бийге айланат. Мындан «чөйрөнүн гармониясы» жөнүндөгү пифагордук окуунун жана музыканын космостон келгендиги жөнүндөгү неоплатондук окуунун жаңырыктары байкалып турат жана алар суфийлердин каалосуна жараша өзгөртүлгөн деп божомолдоого болот.

Ыркактуу жана жанга жагымдуу үндөр аркы дүйнөнүн үндөрүнө окшош, ушул себептүү ал адамдын жүрөгүн кытыгылап, анын каалоосун ойготот. Суфизмде музыка таанып-билүүчү күчкө жана чоң кубатка ээ, ал Кудай менен жакындашууда, жерден тышкаркы, реалдуу эмес турмушту аңдап-билүүдө гана эмес, адамдын жашоосунун психологиялык жана моралдык-этикалык жактарын таанып-билүүдө да жогоруда аталган эстетикалык-этикалык максаттарына жетет.

Музыканы кабыл алуунун ыкмаларына таянып, суфизм төмөнкү үч жанрды бөлүп көрсөтөт: көңүл ачуучу, гедонисттик жана экстаздык.

Көңүл көтөрүүчү музыка аты айтып тургандай адам үчүн абдан жагымдуу, бирок анда байкалбаган зыян жана жамандык да болушу мүмкүн. Исламдын догмаларына каршы суфизмде мындай музыкага тыюу салынбайт, ал кандайдыр деңгээлде ден-соолукка пайдалуу жана жанга жагымдуу деп эсептелинет. Мындай музыка канаттуулардын сайрашындай, жапжашыл дарактардай жана ачылган гүлдөр сыяктуу жанга жагымдуу, ал адамга рахат жана зор кубаныч тартуулайт, көңүлүн ачат. Көңүл көтөрүүчү музыканын зыяндуулугу - адамдын делебесин козгоп, жүрөгүндө сүйүү ойготуп жибериши мүмкүндүгүндө, суфизмде болсо мындай эркиндикке жол берилбейт.

Гедонисттик музыка деп, суфизм боюнча адамдын жүрөгүн толкута турган ички кубанычы менен байланышкан музыка аталат, адам бул ички музыканын жардамы менен кубанычына кубаныч кошот.

Суфийлердин пикири боюнча музыкалык искусствонун жогорку теги болуп экстаздык мүнөздөгү музыка эсептелет, анын жардамы менен Жаратканга жакындашууга болгон умтулуу күчөйт. Мындай музыка Кудайга болгон сүйүүнү күчөтөт, адамды боорукердикке жана жакшы иштерге чакырат, адамды жамандыктардан, арамдыкка умтулуудан, ар түрдүү кызыгуулардан сактап, аны таза кармайт. Муну илимий адабияттарда эстетикалык катарсис деп аташат. Эстетикалык катарсисте биринчи планга искусствонун психотерапиялык эффектиси чыгат. Катарсис, өзүнүн рухун бекемдөөнүн, адамдын тынчсыздануу, кыжалатчылыктан жана терс эмоциялардан кутулуунун ыкмасы катары суфий маданиятынын

манилү элементи болуп келген жана азыр деле ошондой. Ага далил катары, Европада «бийчи дербиштер» ордени деп аталган Мевляна суфий орденин айтса болот. Мевляна (Мауляна) деген ат суфийлик акын Жалал-ад-дин Румини «биздин төрө» - «Мевляна» деп атагандан чыгат. Европалык аталышы болсо, суфийлик бул ордендин өкүлдөрү музыкалык аспаптардын коштоосу астында (экстаздык мүнөздөгү музыканын) ар түрдү дене кыймылдарын, анын ичинде оң бутунун тегерегинде айланууну камтыган зикр ритуалын аткарууга байланыштуу [4].

Орто кылымдарда Чыгышта суфизм музыкалык искусство идеяларды чагылдыруунун каражаты болгон бирден-бир диний агым катары жашаган. Суфийлер турмушта болуп жаткан айрым окуяларга нааразы болуу менен музыкадан өздөрүнүн жан дүйнөсүнө жаккан жана керектөөсүн канааттандырган рахатты алышкан. Чындык дүйнөнү акыл-эс менен тааный албоо жана аң-сезим менен бытиенин ортосундагы ажырым суфийлерди башка дүйнөдөн гармония издөөгө аргасыз кылган.

Суфий музыкадан дисгармонияны таба алган эмес, ошондуктан ал музыканы Кудай менен байланыштырууга тийиш болгон. Музыканын жардамы менен гана «азап чегүү», «кайгы», «коркунуч», «сүйүү», «кубаныч» сыяктуу категориялар эстетикалык формага жана мазмунга ээ боло алган. Суфизм музыканын аткарылыш процессине да өзгөчө маани берген, мында төмөнкү үч шартты эске алуу зарыл: убакыт, жай жана угуучулар. Музыканттар жана угуучулар бул «үчилтикти» сактаганда гана музыка эмоционалдык мааниге, көркөм эффектке ээ болот, болбосо ал пайдасыз жумушка, ал тургай зыяндуу нерсеге да айланат. Музыкалык маанай - адамды музыканы угууга жана кабыл алууга психологиялык даярдоо. Жогоруда аталган «үчилтиктин» жай деп аталган шартын карап көрөлү, жол жүрүүдө, кайгылуу жагдайда же жагымсыз шартта көңүлү чөгүнкү адамдын ырдабай эле койгону дурус. Ыр, музыка учурунда дин ишмери же эч нерсени кыртышы сүйбөгөн, музыканы жактырбаган да, түшүнбөгөн да адам болсо дагы эч кандай музыканын кереги жок.

Суфизм эстетикасы аткаруучунун сырткы келбетине, үнүнө да өзгөчө талаптарды коёт. Ыр окуучунун, ырчынын жана бийчинин өңү-түсү татынакай, үнү жагымдуу жана жарашыктуу кийинген болууга тийиш, бул сапаттар угуучу менен көрүүчүнүн көңүлүн көтөрөт, алар алуучу рахатты ашырат.

Суфизм музыканы катарсиске жетишүүнүн, бул жалган дүйнөдөн Аллага жетүү жолундагы «тазалануу» каражаты катары кеңири колдонгон. Жай, салабаттуу, кээде мундуу ыргак түбөлүктүүлүктү сезүүгө өбөлгө түзөт, суфийлердин кабыл алуусун жана көңүл-маанайын реалдуулуктан ирреалдуулукка которот. Кыйналуу жана азап чегүү аркылуу суфийге жарык жол ачылат, анын көңүлүнүн көтөрүлүшү, жан дүйнөсүнүн тазарышы, гармониясы жана ар кандай ак ниет иштерге барууга даярдыгы музыка менен байланышкан.

Поэзиянын табиятын түшүнүүдө суфизмдин эстетикасы Платондун жана неоплатончулардын идеяларына бир топ жакын. Неоплатончулар да, суфийлер да искусствонун жардамы менен өздөрүн өнүктүрүүгө аракет жасоо менен эстетиканын туура жоболорун таба албай мистицизмге багыт алып кетишкен, ошондуктан да суфизм поэзиясы макул болуунун, Кудайга таазим этүүнүн, бул дүйнөнүн жыргалчылыгынан баш тартуунун мотивдери менен айкалышкан. Поэзия философияны түшүнүүнүн жана аркы дүйнөнүн ортолук звеносу катары кызмат кылган.

Суфизм боюнча, бүткүл жашоо – азап чегүү, мына ошондуктан адамдын жакшы жашоого умтулуусу азап чегүүгө айланат. Суфий эстетикасында азап чегүү интеллектуалдык жана сезимдик маанайлардан тышкары сүйүүнү да өз ичине камтыйт. Кудайды сүйүүдөн улам адам өзүнөн да бул дүйнөнүн жыргалынан да баш тартат. Акындар алар үчүн кудай бытиесине кире ала турган адам, ал жогорку деңгээлдеги акылга, Кудай берген шык, жөндөмгө ээ болгон инсан. Суфийлер поэзия аркылуу баарына белгилүүнү сырдуулукка, ачык нерсени жашыруун нерсеге айландырышкан.

Суфизм эстетикасы поэзиядан өздөрүнүн идеалына жараша форманы жана мазмунду так ажыратышкан. Поэтикалык чыгарма эмоционалдуу жана кабыл алууга жеңил болууга тийиш. Бирдин мазмуну-бул баарынан мурда жараткандын рухтук күчүнүн ачыкка чыгышы, адам бул рух менен биригип тазаланат. Чыгарманын формасы – абсолюттук бытиенин материалдык дүйнөнүн предмети түрүндө чагылдырылышы. Суфийлер үчүн поэзия таза, жагымдуу форма жана ыргак, уйкаштыктардын куралышы гана эмес, ал ички дүйнөнүн керектөөсүнүн табигый түрдө ачык билиниши, абсолюттук сулуулук жана кооздукту баамдай билүү, ага жетишүү. Суфийлик ырларды ири араб, перс, түрк жана азербайжан акындары (Аттар, Саади, Руми, Хафиз, Ниязи, Джами, Насими) жазышкан. Алардын поэзиясы символика менен байланышкан, бул исламдын куугунтуктоосунан чочулабай кескин пикирлерди билдирүүгө мүмкүнчүлүк берген. Суфий ойчулдарынын философиясындагы жана эстетикасындагы символ ислам догматынын туңгуюгунан чыгуунун аракети жана каражаты катары кызмат кылган. Мындай символдор күндөлүк сөздүк кордон (запас), дүйнөнү эң жөнөкөй түшүнүүдөн чыккан. Бул бир тараптан, суфий идеяларынын элдин аң-сезимине сиңишин жеңилдеткен, экинчи жактан, жөнөкөй эле кубулуштардын мистикалык түшүнүгүн күчөткөн. «Сүйүү», «каалоо», «жолугушуу», «жарык», «өбүү», «өбүшүү» сыяктуу сөздөр суфийлердин эстетикалык доктринасында адамдын Кудайга карата мамилесин, урматтап-барктоосун билдирген.

Корутунду. Көркөм концепцияда ак ниеттикти, чынчылдыкты, гармониялуулукту, эмоционалдуулукту, ыргактуулукту жана көркөмдүктү чагылдырган прозага суфизм эстетикасында өз алдынча орун берилип, ал поэзия менен бир катарга коюлган, образдуу түрдө «сөздөгү музыка» деген аталышка ээ болгон. Суфий эстетикасы психологиялык контексттердин жардамы менен угуучуларды кызыктыруунун жана таң калдыруунун, адамдын жан дүйнөсүнө таасир этүүнүн көптөгөн ыкмаларын иштеп чыккан.

Колдонулган адабияттар

1. Аль Сардади (Кардауи) Юсеф. Ислам: дозволенное и запретное. [Текст] / Аль Сардади (Кардауи) Юсеф. /Пер. с араб. З. Арухова, Р. Гаджиева. – Алматы: Онер, 1994. – 142 с.
2. Веймарн Б. В. Искусство арабских народов (средневековый период). [Текст] / Б.В. Веймарн – М.: Искусство, 1960. – 199 с.
3. Джами А. Весенний сад. [Текст] /А. Джами. – Душанбе: 1964. – С. 53-54.
4. Ислам. Историографические очерки. – М.: Главная редакция Восточной литературы, 1991. – 288 с.
5. Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма (опыт критического анализа). [Текст] /А. Курбанмамадов. – Душанбе: 1987. – С. 23.

6. Козубаев, О., Ырзаков, Д., & Камбарова, Н. (2023). Проблемы духовности в современной музыке. *Вестник Ошского государственного университета*, (1), 170-178. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_21. EDN: XIKOTG.
7. Лирика. Из Персидско-Таджикской поэзии. Рудаки, Ибн Сина, Насир Хосров и др. – М.: Худож-я литература, 1987. – 462 с.
8. Матякубов О. Аль-Фараби об основах музыки Востока. [Текст] /О. Матякубов. – Ташкент: Фан, 1986. – 86 с.
9. Рудаки. Стихи. [Текст] /Рудаки. – М.: 1963. – С 44
10. Сагадеев А. В. Эстетические взгляды арабов средневековья. //Очерки истории эстетических учений. [Текст] /А.В. Сагадеев. – М.: 1963.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOSOPHY. SOCIOLOGY. POLITICAL SCIENCE

e-ISSN: 1694-8823

№1(1)/2023, 7-12

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 141.319.8

DOI: [10.52754/16948823_2023_1\(1\)_2](https://doi.org/10.52754/16948823_2023_1(1)_2)

А. МАСАЛИЕВ ТҮБӨЛҮК ҮЛГҮЛҮҮ ЭКЗИСТЕНЦИЯГА ЭЭ БОЛГОН ФЕНОМЕН

А. МАСАЛИЕВ КАК ОБРАЗЦОВЫЙ И ВЕЧНО-ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН

A. MASALIEV AS AN EXEMPLARY AND ETERNAL EXISTENTIAL PHENOMENON

Исаков Кубанычбек Абдыкадырович

Исаков Кубанычбек Абдыкадырович

Isakov Kubanychbek Abdykadyrovich

философия илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети

доктор философских наук, профессор, Ошский государственный университет

Doctor of Philosophy, Professor, Osh State University

isakov-oshgui@mail.ru

ORCID: 0009-0007-2035-0453

Бойтоева Салтанат Саитовна

Бойтоева Салтанат Саитовна

Boitoeva Saltanat Saitovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

saitovakg@mail.ru

Турдиев Вилен Абабакирович

Турдиев Вилен Абабакирович

Turdiev Vilen Ababakirovich

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

А. МАСАЛИЕВ ТҮБӨЛҮК ҮЛГҮЛҮҮ ЭКЗИСТЕНЦИЯГА ЭЭ БОЛГОН ФЕНОМЕН

Аннотация

Макалада коомдук-саясий ишмер А. Масалиевдин кыргыз элине кылган опол тоодой алгылыктуу иштери, үлгүлүү башкаруу принциптери, өзгөлөргө өрнөк боло ала турган моралдык-этикалык касиеттери (тазалыгы, чынчылдыгы, принципиалдуулугу ж.б.) жөнүндө баяндалат.

Ачык сөздөр: демократия, декларация, дискриминация, интеллигенция, саясий элита, улуу депрессия, обком, компартия, лидер, раса.

А. МАСАЛИЕВ КАК ОБРАЗЦОВЫЙ И ВЕЧНО-ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН

Аннотация

В статье рассматривается персона видного общественно-политического деятеля А. Масалиева. Описаны великие дела А. Масалиева для кыргызского народа, образцовые принципы управления, морально-этические качества (чистота, справедливость, принципиальность, и др.), которые могут быть примером для других.

A. MASALIEV AS AN EXEMPLARY AND ETERNAL EXISTENTIAL PHENOMENON

Abstract

The article deals with the prominent public and political figure A. Masaliev. The great deeds of A. Masaliev for the Kyrgyz people, exemplary principles of management, moral and ethical qualities (purity, justice, adherence to principles, etc.), which can be an example for others, are described.

Ключевые слова: демократия, декларация, дискриминация, интеллигенция, политическая элита, великая депрессия, обком, компартия, лидер, раса.

Keywords: declaration, discrimination, intelligentsia, political elite, great depression, regional committee, communist party, leader, race.

Киришүү

Теманын актуалдуулугу. Мамлекеттик жана коомдук ишмер Абсамат Масалиевдин быйыл 90 жылдык маарекесин ар тараптуу белгилеп олтурабыз. Коомдук-саясий ишмер жана таза, иш билги инсан катары ал жөнөкөй жумушчудан тартып, Кыргыз ССРнин Компартиясынын биринчи катчылыгына чейин жеткендиги баарыбызга маалым. А. Масалиев Совет доорундагы интеллегенциянын (саясий элитанын) сап башындагы инсандардан болгондугу айныгыс чындык.

Саясий элита түшүнүгүндө коомдук-саясий, мамлекеттик ишмерлердин орду, ролу өзгөчө. Ошондуктан Америкалык саясий ишмер, бир кездеги АКШнын мамлекеттик катчысы, Нобель сыйлыгынын ээси Г. Киссенджер “Ар бир доордун өзүнүн улуу инсандары, коомдук-саясий ишмерлери болот. Универсалдуу инсандар жана лидерлер ар мезгилде эле жарала бербейт. Табият байыркы гректерге А. Македонскийди, монголдорго Чынгызханды, Түрктөргө Темирлан менен Бабурду, Кытайлыктарга Ден Сяопинди, Индиялыктарга Махатма Гандини бергендей” - деп баса белгилейт.¹

А бизге болсо, Совет доорунда кайталангыс, эл-жер үчүн жандарын үрөп, таза, ак кызмат кылган азаматтарды бергенин билебиз. Алар ушул региондун кулундары жана азаматтары.

Кыргызстандын Түштүк-Батышы өзгөчө регион болуп саналат. Жеринин катаал экендигине карабай, эли иштерман-аракетчил болушат. Тарыхта белгилүү болгондой аталган аймак нечендеген улуу инсандарды жаратканын билебиз. Америкалыктар өзгөчө үч президенти менен сыймыктанышып келишет. Алар: Томас Джефферсон кулчулукка каршы чыгып, элдердин эркиндиги, адамдардын көз карандысыздыгы үчүн күрөшүп, Америка элдеринин көз карандысыздыгын камсыз кылган улуу инсан катары белгилүү. Ал “Көз карандысыздык декларациясынын” автору. Аталган декларациянын кабыл алыныш менен 1776-жылдын 4-июлунан тартып АКШ көз карандысыздыгын белгилеп келет. Франклин Рузвельт, ал 1929-33-жылдардагы “Улуу депреция” деп аталган экономикалык кризистен өлкөнү “Жаңы багыт” деп атлаган программасы менен аман сактап калган инсан. Джон Кеннеди, ал 50-жж. Американы болуп көрбөгөндөй реформалык өнүгүүлөргө алып келген. Эл аралык мааниде көптөгөн кризистерди (Берлин кризиси, Кариб кризиси ж.б.) чечүүдө өз салымын кошкон. Эң негизгиси расалык дискриминацияга бөгөт коюу АКШда ар кандай элдердин тең укуктуулугун камсыз кылган.

Биз, Кыргыздар да Америкалыктар сыяктуу тарыхый үч инсаныбыз менен сыймыктанганга акыбыз бар, алар: А. Орозбеков, И. Раззаков, А. Масалиев. А. Орозбеков кыргыз мамлекетинин пай дубалын түптөгөн инсан. Ал эми И. Раззаков болсо, Кыргызстан оор (согуштан кийинки) мезгилде жетекчилик кылып, мамлекетибизди, элибиздин ар тараптуу өнүгүшү үчүн өз жанын аябаган инсан катары билебиз. А. Масалиев болсо, Кыргызстандагы алгачкы демократиянын атасы жана тазалыктын үлгүсү боло алган коомдук-саясий ишмер катары тарыхта орду калды. Мына ушул инсандар бул кыргыз элинин сыймыктуу азаматтары, Биздин аталарыбыз болушат! Булар менен Биз жана бүтүндөй кыргыз эли сыймыктанышат. Ушундай кереметтүү кыргыз жеринен дагы да улуу инсандардын жаралышына мен ишенем!

¹ Сааданбеков Ж. Нурсултан Назарбаев. Законы лидерства. – Астана, 2005. С. 17.

Менимче, улуу инсандардын, коомдук ишмерлердин кызыкчылыктары өз элинин мүдөөлөрү менен дал келсе, анда ал элге кудайдын бергени, а тескерисинче дал келбей калса анда калайык-калктын шору. Муну биз өзүбүздүн бүгүнү коомдук турмушубуздан көрүп келе жатабыз го го.

Кыргыз демократиясынын пай дубалын түптөөчүсү. Отуз жылдан бери элине берилген, таза, ыймандуу, маданияттуу, жегич-ичкичтер менен келише албаган элбашыны издеп келебиз... Таппай келебиз... Апсамат Масалиев биздин бөлүнгөн күн улам алыстаган сайын ал кишинин караанына зар болуп келебиз

Апсамат Масалиевди эстеген сайын, ал кишинин элесинин алдында турар жер таппай калабыз. Жок эле дегенде 1995-жылдагы президенттик шайлоодо Аскар Акаевге добуштарды уурдатпаганда өзү да жебеген, элди да жедирбеген ал киши, көмүр кендерин, колхоз-совхоздорду, өнөр жай ишканаларын, эсепсиз көп техникаларды талоонго салып бербейт эле, жапайы менчиктештирүү болбойт эле, туш келген кадр туш келген кызматка коюла бербейт эле деп ойлойбуз. Андан кийинки Кыргызстанды башкарган президенттер чеке жылытарлык иш кылбагандарын көрүп, А. Масалиевди эстеп-жоктойсуң

А. Масалиев эртеси ажал келе жаткан күнү “Азаттык” үналгысынын 29-июлдагы берүүсүндө кабарчы Бекташ Шамшиев менен маектешип Масалиев: “Көмүр өнөр жайын алсак, жылына 4 миллион тонна көмүр казып, биз Казакстан, Өзбекстан тарапка сатчубуз. Булардын баары токтоп турат, жылына 250-300 миң тонна көмүр гана казылып жатат” деп кейиген экен. Ошол экономикалык кыйроону, СССРдин мүлктөрүн талап жаткандарды көрүп туруп, жүрөгү көтөрө албай калган сыяктанат.

1975-жылы партиянын Ысык-Көл облустук комитетинин биринчи катчысы болуп барганда кимдир бирөө кой союп келсе, четинен ооз тийип, калганын балдар бакчасына жеткирип бергенин элдин баары айтып жүрчү. Обкомдун биринчи катчысынын жубайы Пржевальск шаарындагы кийим тигүүчү фабрикасында көпчүлүккө кошулуп катардагы тигүүчү болуп иштеп жүрүптүр. Туулган айылы Кадамжай районундагы Алыш кыштагына да, Бишкекке да заңгыратып там салбаптыр, балдарына байлык калтырбаптыр. Өкмөттүн үйүндө жашап, жупуну гана шахтёрдой күн кечириптир.

Ал кишинин бийликтен кетишине жаңы бой сала баштаган Кыргызстан Демократиялык кыймылынын (КДК) мүчөлөрү чоң эмгек сиңирген, алар 1990-жылы Өкмөт үйүнүн алдында “Масалиев кетсин!” деп ачкачылык жарыялап турушкан, алардын бири Тынчтыкбек Чоротегин эле. Беш жылдан соң Чоротегин бийликтен кеткен Масалиев менен маектешкенде эски парт жетекчи мыйыгынан күлүп: "эгерде мен ыйманды, чынчыл болуу керектигин ойлобосом, ошол октябрь күндөрү бир эле министрлик кызматты бир нече кишиге сунуш кылып, далай аткаминерди алдап бийлигимди сактап калмакмын. Андай иштерге мен эч качан барбас элем" деген экен. Бул кызматты сатпаган, элдин тагдырын тобокелге салбаган кишинин айтканы эмеспи.

Ал кездин кадр саясаты башкача болчу, баары өз-өз жолу менен акырындап даярдалчу. Масалиевдин дагы бир саясий келишпес кишиси Топчубек Тургуналиев ал киши каза болгондо “Апсамат аке жөнүндө эң оболу менин айтарым – бул киши эски заманда дагы, жаңы заманда дагы элдин кызыкчылыгы үчүн жан-дилини берип, күйүп-бышкан адам эле. Бул киши

эл үчүн деп жанын сабап жүрүп өтүп кетти”² - деп айткан. Айтайын дегеним, Масалиевди бийликтен кетирген күчтөр да, анын чечкинсиздигин айыптап чыккандар да тазалыгына, эл үчүн иштегенине баа беришкен, балким аны кызматтан кетүүгө мажбурлап, туура эмес кылгандарына өкүнүшкөндүр.

Масалиевди Москванын айткан-дегенинен чыкпаган, "көрөбүз", "макулдашабыз" деген гана сөз айткан жетекчи кылып көрсөткөн ошол кездеги демократтар жана куудулдар болгон, ошол эле кезде Масалиев да Москванын айтканына моюн толгогон учурлар көп эле болуптур. Алсак, Алматыда казак жаштары Колбиндин биринчи катчы болуп келишине каршы чыгып, Желтоксон окуясынын изи сууй электе Кыргызстанга да Киселев, Рябоконе сыяктуу "десанттар" жиберилип, ошолор тынчылык кылып жаткан кезде Фрунзе шаарында жаштарды патриоттуулукка тарбиялоо тууралуу конференция чакырылат. Ага жогорудагы "десанттардан" башка КПСС БКнын жооптуу кызматкери Иваненко "тескөөчү" болуп келип катышып отурат.

Ошондо залкар жазуучу Чыңгыз Айтматов аябай толкундануу менен борбор шаарда жалгыз кыргыз мектеп бар экендигин, ушундай жыйынга КПСС БКнын катчылары катышпагандыгын айтып, Кыргызстанды башкарып жаткан жыйырмадай орус жетекчинин атын бирден атап, силер биздин республика үчүн эмне кылдыңар деп турганда, чогулушту башкарып жаткан Масалиев эмне үчүн жазуучуну тыйып койбоду, эмне үчүн регламенти бузуп, ага кырк беш мүнөт сүйлөөгө мүмкүнчүлүк берди. Чын эле ошондо жазуучу менен биринчи катчы сүйлөшүп, макулдашкан болуу керек, ал экөө абдан ынак эмес беле? Эгерде чын эле Москвадан чочуганда Масалиев жазуучуга сөз бермек эмес эле деген пикирлер эл оозунда алигече айтылып келет.

Тазалыктын түбөлүк үлгүсү. Режиссер Нуралы Тураповдун "Апсамат Масалиев" деген даректүү фильми Масалиевдин көзү тирүүсүндө тартылган акыркы жана жалгыз фильм. Андагы уникалдуу кадрлар көрүүчүгө Масалиевдин карапайымдыгын жеке эле өзүнө байланыштуу тике штрихтер аркылуу эмес, кыйыр картиналар да бул ойго салмак берип турат.

Анда анын Кадамжайдагы Алыш айылында туулуп өскөн, ата-энесинин сөөгү чыккан эски жалпак үйү. Баягысы баягыдай эле өзгөрүүсүз... азыр эле ата-энеси сыртка чыгып, кичинекей Апсамат ойноп кетип кирип келчүдөй көрүнөт. Көп кишилер түшүнүшпөй таң калат. Ушунча жыл чоң болуп жүрүп ата-энесинин тамын оңдой алган жок деп.

Масалиевдин жашоо баалуулуктары майда турмуш мүдөө менен жашагандардан канчалык айырмаланып турганын кадр артындагы тексттен көрүүгө болот.

"... айрым санаалаштар айтып калчу: "Апсамат Масалиевич, сиздин бир сөзүңүз. Мобул жерге заңыраган сарай салып коебуз", - деп. Бийликте турган адамга ар кайсы жол менен кызмат көрсөтө коебуз дегендер четтен табылат эмеспи. Бул мен үчүн кымбат үй. Бул дубалдын ар бир топурагында атамдын колунун изи, энемдин мени дубалдай сактап келген мээримин турат".³

Нуралы Турапов тарткан бул даректүү фильмде Масалиевдин дүйнөдөн кайтарына бир ай калганда тартылган.

² <https://ky.wikipedia.org/>

³ <https://www.bbc.com/kyrgyz/blog-43709517>

Арадан бир аз өтпөй 2004-жылы 31-июль күнү күтүүсүздөн жүрөк оорусунан каза болгон.

Бул анын өзү жөнүндө айтып аткан акыркы сөздөрү: "Таза болуп жашайын. Калыс болоюн. Бирөөлөргө катуу айтпайын дедим. Чыныгы таза болгон кишинин жүзү жарык болот экен. Дайыма өзүнүн ой пикирин айта алат экен. Өзүнө баш ийген кишилерден талап кыла алат экен. Мен үчүн бул эреже болуп калган, ошол бойдон, кудай кааласа, келатат".

Адабияттар

1. Блондель П. Политическое лидерство. М.: Прогресс, 1992.
2. Кашин Г. Курс истории элитологии. М.: Прогресс, 2001.
3. Кашин Г., Охотский Е. Курс элитологии. М., 1999.
4. Козукулов, Т., Жумабай уулу, И., & Маметова, М. (2022). Мамлекет менен диндин байланышы жана светтик принцип. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (3), 94-107. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_3_94. EDN: LVOYIW.
5. Михельс Р. Социология политической партии. М., 1997.
6. Мокшина В. Политология. М.: Культура, 2008.
7. Моска Г. Правящий класс. М., 1997.
8. Мухаев Р. Политология. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008.
9. Тузов А. Президент Республики. // Комсомолец Киргизии. 1989. 29-ноябрь.
10. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды. М.: Весь Мир, 2000.
11. Пугачев В., Соловьев А. Введение в политологию. М., 2007.
12. Сааданбеков Ж. Нурсултан Назарбаев. Законы лидерства. – Астана, 2005.
13. Исаев К., Сейитбаев Б. Саясий элита: коомдогу бедели, социологиясы. – Б.: - 2014. – 516.

Интернет булактары

1. <https://ky.wikipedia.org/>
2. <https://www.bbc.com/kyrgyz/blog-43709517>

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOSOPHY. SOCIOLOGY. POLITICAL SCIENCE

e-ISSN: 1694-8823

№1(1)/2023, 13-22

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 1 (091)

DOI: [10.52754/16948823_2023_1\(1\)_3](https://doi.org/10.52754/16948823_2023_1(1)_3)

**ЧЫГЫШ РЕНЕССАНСЫНЫН КӨРҮНҮКТҮҮ ИЛИМПОЗ-ЭНЦИКЛОПЕДИСТИ
АБУ РАЙХАН БЕРУНИНИН ДҮЙНӨЛҮК ИЛИМГЕ КОШКОН САЛЫМЫ**

ВКЛАД ВЫДАЮЩЕГОСЯ УЧЕНОГО-МЫСЛИТЕЛЯ ВОСТОЧНОГО РЕНЕССАНСА АБУ
РАЙХАН БЕРУНИ В МИРОВОЮ НАУКУ

THE CONTRIBUTION OF AN OUTSTANDING SCIENTIST AND ENCYCLOPEDIST OF THE
EASTERN RENAISSANCE ABU RAYHAN AL-BIRUNI TO WORLD SCIENCE

Исаков Кубанычбек Абдыкадырович

Исаков Кубанычбек Абдыкадырович

Isakov Kubanychbek Abdykadyrovich

философия илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети

доктор философских наук, профессор, Ошский государственный университет

Doctor of Philosophy, Professor, Osh State University

isakov-oshgui@mail.ru

ORCID: 0009-0007-2035-0453

Жалалов Эламан Исакжанович

Жалалов Эламан Исакжанович

Zhalalov Elaman Isakzhanovich

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

etno.muz.kg@gmail.com

ЧЫГЫШ РЕНЕССАНСЫНЫН КӨРҮНҮКТҮҮ ИЛИМПОЗ-ЭНЦИКЛОПЕДИСТИ АБУ РАЙХАН БЕРУНИНИН ДҮЙНӨЛҮК ИЛИМГЕ КОШКОН САЛЫМЫ

Аннотация

Бул илимий макалада негизинен орто кылымдардагы белгилүү аалым-илимпоз, энциклопедист Абу Райхан Берунинин 1050 жылдык маарекесине багышталып, улуу ойчулдун дүйнөлүк илим-билимге кошкон барандуу салымы жөнүндө баяндалат. Ошондой эле макалада кайра жаралуу доорун түптөгөн Чыгыш Ренессансынын тарыхый-философиялык маңызын тереңдеп андап, анын дүйнөлүк маданиятка тийгизген таасири такталып, концептуалдык өзгөчөлүгү дааналанган. «Европоцентризм» деп аталган көз караштын өкүлдөрү Батыштын маданиятын Чыгыш маданиятынан жогору коюшуп, кечээ күнгө чейин чыгыш элдерин ар тараптуу басмырлап, маданияты өнүкпөгөн, артта калган элдер катары карап келишти. Жада калса Ренессанс (Кайра Жаралуу) – Европага гана тиешелүү кубулуш экендигин далилдөөгө аракет кылышты. Ал эми мындай пикирлер, көз караштар эч бир чындыкка дал келбегендигин айгилеген илимий аргументтер менен айгинеленген. Албетте кайра жаралуунун жогоруда белгиленген критерийлери VII кылымдардан тартып Кытайдын, IX кылымдардан Борбордук Азия жана Ирандын коомдук түзүлүшүнөн байкала баштаган. Кайсы жагынан алып карабайлы, Ренессанс доору бүтүндөй бир региондогу элдердин экономикасын, рухий жана материалдык маданиятынын дүркүрөп өсүп-өнүгүшүн өз кучагына алат. Анын пайда болушу рухий жана диний таасирлердин, экономиканын өнүгүшүнө карата өбөлгө-шарттын, бирдиктүү саясаттын өз ара бири-бири менен болгон шартташуусуна, эң негизгиси ошол элдерден чыккан гениалдуу инсандардын жеке аракеттеринин жаралуусуна терең байланыштуу экендигинде. Чыгыш ренессансынын дүркүрөп өсүп-өнүгүшүнө анын өкүлдөрү болгон Аль-Фараби, Ибн Сина, Хорезми, Фергани, Бируни, Баласагын, Кашгари, Бухари, Самарканди ж.б. сыймык менен атап кетебиз.

Ачкыч сөздөр: гелиоцентризм, гуманизм, мамун академиясы, перипатетизм, ренессанс, реформация, суфизм, Чинквеченто.

ВКЛАД ВЫДАЮЩЕГОСЯ УЧЕНОГО- МЫСЛИТЕЛЯ ВОСТОЧНОГО РЕНЕССАНСА АБУ РАЙХАН БЕРУНИ В МИРОВУЮ НАУКУ

THE CONTRIBUTION OF AN OUTSTANDING SCIENTIST AND ENCYCLOPEDIIST OF THE EASTERN RENAISSANCE ABU RAYHAN AL- BIRUNI TO WORLD SCIENCE

Аннотация

В статье глубоко осмыслена историко-философская сущность Восточного Возрождения, положившего начало эпохе Возрождения, выяснено его влияние на мировую культуру, уточнены его концептуальные особенности. Также представители так называемой точки зрения «европоцентризма» ставили культуру Запада выше культуры Востока, до вчерашнего дня они дискриминировали людей Востока по всем параметрам и считали их неразвитыми и отсталыми народами. Они даже пытались доказать, что Возрождение — европейское явление. И такие мнения и взгляды подтверждаются научными аргументами, которые доказывают, что они не соответствуют никакой истине. Разумеется, упомянутые выше критерии возрождения стали наблюдаться в социальной структуре Китая с VII века, Средней Азии и Ирана с IX века. Как бы мы на это ни смотрели, период Возрождения охватывает бурный рост и развитие экономики, духовной и материальной культуры народов всего региона. Его возникновение глубоко связано с взаимодействием духовных и религиозных влияний, предпосылками экономического развития, единой политикой, а главное, творчеством индивидуальными усилиями гениев этих народов. Аль-Фараби, Ибн Сина, Хорезми, Фергани, Бируни, Баласагын, Кашгари, Бухари, Самарканди и др. способствовали бурному развитию Восточного Возрождения. Мы с гордостью

Abstract

The article deeply comprehends the historical and philosophical essence of the Eastern Renaissance, which marked the beginning of the Renaissance, clarifies its influence on world culture, and clarifies its conceptual features. Also, representatives of the so-called “Eurocentrism” point of view put the culture of the West above the culture of the East; until yesterday, they discriminated against the people of the East in all respects and considered them undeveloped and backward peoples. They even tried to prove that the Renaissance was a European phenomenon. And such opinions and views are supported by scientific arguments that prove that they do not correspond to any truth. Of course, the above-mentioned criteria for revival began to be observed in the social structure of China from the 7th century, Central Asia and Iran from the 9th century. No matter how we look at it, the Renaissance period embraces rapid growth and development of the economy, spiritual and material culture of the peoples of the entire region. Its emergence is deeply connected with the interaction of spiritual and religious influences, the prerequisites for economic development, a unified policy, and most importantly, the creativity of the individual efforts of the geniuses of these peoples. Al-Farabi, Ibn Sina, Khorezmi, Ferghani, Biruni, Balasagin, Kashgari, Bukhari, Samarkandi and others contributed to the rapid development of the Eastern Renaissance. We celebrate with pride. This short scientific article is dedicated mainly to the 1050th anniversary of the famous

отмечаем. Эта небольшая научная статья посвящена главным образом 1050-летию знаменитого средневекового ученого и энциклопедиста Абу Райхана Беруни и рассказывает о выдающемся вкладе великого мыслителя в мировую науку.

medieval scientist and encyclopedist Abu Rayhan Beruni and talks about the outstanding contribution of the great thinker to world science.

Ключевые слова: гелиоцентризм, гуманизм, академия мамуна, перипатетизм, ренессанс, реформация, суфизм, Чинквеченто.

Keywords: heliocentrism, humanism, mamun academy, peripatetism, renaissance, reformation, sufism, Cinquecento.

Киришүү

Ренессанс феномени жана Чыгыш ренессансынын өзгөчөлүгү

Теманын актуалдуулугу. Адамзаттын ой жүргүзүсүнүн өсүп-өнүгүшү, Гегель белгилегендей, спирал сымал мүнөзгө ээ: бирде Чыгыштын, бирде Батыштын ойлоосу өнүгүп келген. Бул процесс тээ байыркы замандан бүгүнкү күнгө чейин кайталанып келүүдө. Адегенде, Месопотамия (эки дарыя аралыгында), андан кийин Египет, Индия, Кытай жана башка мамлекеттер алгачкы цивилизацияга дуушар болушат. Демек, коомдук ойдун өнүгүсү биринчи болуп Чыгыштан башталат деп айтууга негиз бар. Белгилүү шумеролог С.Н. Крамердин «История начинается в Шумере» деген эмгегиндеги маалыматтар анын ачык-айкын далили.

Андан кийин философиялык ой-пикирдин өнүгүшү байыркы Греция, Римге өтүп, Батышта өнүккөн. Тарых тастыктагандай, IX-XII кылымдарда Чыгышта илим, маданият, искусство өнүгүп жана коомдун жалпы деңгээли жогорулаган. Кийинчерээк XVI-XVIII кылымдарда Европада капиталисттик мамилелердин пайда болушу менен цивилизациянын өнүгүү процесси Батышты карай оойт.

Алгач ренессанс түшүнүгүнүн айланасындагы окумуштуулардын ой-пикирине токтолуп өтөлү. «Ренессанс» (Фр. Renaissance) - француз тилинен которгондо «кайра жаралуу» деген түшүнүктү билдирет. Ал бизге XIV кылымдагы Италиядагы өркүндөө доорунан белгилү. «Renaissance» терминин белгилү сүрөтчү, архитектор жана искусство тарыхчысы Дж. Вазари 1250-жылдан 1550-жж. чейинки мезгилин антик маданиятынын кайра жаралуу мезгили катары белгилөө үчүн сунуштаган жана колдонууга киргизген. Бул термин биринчи жолу А.Дюрердин – «die itzide wiedererwachtung», Меланхтондун – «renascatia studia», Макиавеллинин «Roma rinata» эмгектеринде кездешет¹. Окумуштуулардын баарысы XIV-XVI кылымдардагы Европадагы маданияттын кайра өркүндөөсүн негиз кылып алышкан. XIV-XVI кылымдарды Европадагы улуу доор катары эсептеп, Ф.Энгельс: «биз, немецтер, реформация, француздар – ренессанс деп, ал эми италиялыктар болсо - чинквеченто деп аташкан, бирок баарысынын мааниси бир»², – деп айткан.

Тактап айтканда, «ренессанс» – бул маданияттын, илим-билимдин, экономиканын, искусство жана техниканын, архитектуранын гүлдөп өнүгүсү, б.а. маданияттын бир сапаттык баскычтан экинчи бир сапаттык баскычка өтүсүн күбөлөгөн түшүнүк. Бул тарыхта үзгүлтүксүз, ырааттуу болуп келген көрүнүш. Тигил, же бул элдин маданияты өзүнүн өнүгү тарыхында дайыма кайра жаралууга, жаңыланууга дуушар болуп келген. Муну мыйзам ченемдү көрүнүш катары кароо керек. Биздин эрага чейинки мезгилден тартып, биздин замандын IV кылымына чейин жашаган Рим империясын алып көрөлү. Бул мезгилде ал империяда маданият, илим-билим, искусство мурда болуп көрбөгөндөй өнүгүгө жетти. Бирок IV кылымда Рим республикасы варварлар тарабынан кыйроого дуушар болот. Ал эми он кылымдан соң жогорудагыдай өнүгү процесси XIV кылымда Италияда жаңы формада кайталангандыгы тарыхтан белгилү.

¹ Лазарев, Н. Проблема Возрождения в освещении ренессансных писателей и «просветителей» [Текст] / Н. Лазарев // Из истории соц.-полит. идей: сб.ст. к 75-летию акад. В.П. Волгина. - М., 1955. – С.130-140.

² Эсен уулу Кылыч. Азия или кочевники Азы [Текст] / Кылыч Эсен уулу. – Бишкек: Илим, 1993. – 87 с.

Көрүнүктү орус окумуштуусу, чыгыш таануучу, академик Н.И.Конрад Чыгыш цивилизациясынын тарыхын изилдеп, илимге «Чыгыш ренессансы»³ деген түшүнүктү киргизген. Окумуштуу бул кубулушту иликтеп чыгып, «Ренессанс Европага гана тиешелү эмес, бул дүйнөлүк кубулуш»⁴ экендигин баса белгилеген. Ал XIV кылымдагы Италиядагы кайра жаралууга чейин эле IX-XII кылымдарда Чыгышта ушундай доордун болгондугун, андан соң ал процесс Европага жайылгандыгын көрсөтөт. Ал эми швейцариялык чыгыш таануучу Адам Мец илимге «Мусулман ренессансы»⁵ – деген жаңы терминди киргизген. Себеби бул мезгилде (IX-X кк.) ислам дини Араб жарым аралынын чегинен чыгып, Испания, Иран, Ооганстан, Африка, Борбордук Азия, Памир тоолоруна чейин тарап, ушул өлкөлөрдө мусулман дини негизги идеология катары кызмат кылып турган.

Чыгыш ренессансы жөнүндө көптөгөн эмгектер жарык көргөн. Бул терминге бир топ европоцентристтик окумуштуулар, анын ичинде айрыкча В.И.Рутенбург каршы чыккан. Ал өзүнүн эмгегинде⁶ Чыгыш ренессансынын тарыхта эч качан болбогондугун жана ал айрым окумуштуулардын гана ойлоп тапкан идеялары экендигин белгилеген. Анын ою боюнча, орто кылымдардагы ренессанс Италияда башталган. Биринчиден, ал ренессансты капиталисттик өндүрүштүк мамиле менен байланыштырат да, ал XIV кылымда Италияда өнүгө баштайт деген ойду берет. Бул ой тарыхый чындыкка дал келбейт. Ал эми Европада капиталисттик өндүрүштүк мамиле XVI кылымдын башталышында өнүгө баштаганы белгилү.

А.Ф.Лосев ренессанс ар кандай доордо, ар түрдү мазмунда бардык жерде болорлугу жөнүндө жазган⁷. Н.И.Конрад «Кайра жаралуу маданиятын дүйнөлүк гуманизм доору катары түшүнү керек», - деп айтуу менен, алдын ала ал Чыгышта башталып, ар кайсы региондо ар түрдү мезгилдерде жүргөндүгүн белгилейт. Тагыраак айтканда, ренессанс Кытайда VIII-XII кк., Борбордук Азия жана Иранда IX-XV кк., Европада XIV-XVI кылымдарда болгон», - деп ырастайт.

Кайра жаралуу кандай шартта, кырдаалдарда пайда болгон? - деген мыйзамдуу суроого Чыгыш ренессансын иликтеп жаткан ири окумуштуулардын (В.М.Жирмунский, Н.И.Конрад, Ш.И.Нуцубидзе, В.К.Чалоян, А.Ф.Лосев) айтуусунда, бул феномендин үч белгиси болушу шарт: 1) адамгерчилик сезими, же болбосо гуманизм; 2) теологиялык жана диний догмалардан арылып, ааламга карата эркин ой-жүгүртү; 3) байыркынын классикалык үлгүсүнүн болушу. Кайра жаралуу маданиятынын негизги мазмунун гуманизм түзгөн.

Ренессансты мүнөздөгөн ар бир белги өз алдынча изилденүүгө татыктуу. Алар диалектикалык байланыштагы тарыхый кубулуштар. Булардын ичинен өзгөчө орунду адам ээлейт. Анткени ал өндүрүчү, түзүчү. Ошондуктан адамды маданиятты жаратуучу деп аташат. Ушуга байланыштуу адам гумандуу мамилеге татыктуу.

Демек, жогоруда баяндалган ой-пикирлер ошол кезди Чыгыш ренессансынын доору деп атоого толук негиз берет. Орто кылымдардагы Чыгыш элдеринин маданияты, анын ичинде философиясы, ошол кездеги европалык маданиятка салыштырууга мүмкүн эмес бийиктикте

³ Конрад, Н.И. «Средние века» в исторической науке [Текст] / Н.И. Конрад. – М.: Наука, 1955. – 417 с.

⁴ Ошол жерде, 165-бет.

⁵ Мец, А. Мусульманский Ренессанс [Текст] / А. Мец. – 2-изд. – М.: Наука, 1973. – 473 с.

⁶ Рутенбург, В.И. Италия и Европа накануне нового времени [Текст] / В.И. Рутенбург. – Л.: Наука, 1974. – 323 с.

⁷ Лосев, А.Ф. Эстетика Возрождения [Текст] / А.Ф.Лосев.– М.: Мысль, 1978. – 18с.

болгон. Бул региондогу ар кандай тарыхый-философиялык агымдар «перипатетизм», «калам», «суфизм» ж.б. бир эле мезгилде, бир эле региондо өкүм сүрүшкөндүктөн, сөзсүз түрдө бири-бирине таасир берип турушкан. Бирок алардын ичиндеги аталган мезгилдеги башкы багыттын өкүлдөрү Чыгыш перипатетизминин ири ойчулдары Аль-Кинди, Аль-Фараби, Ибн-Сина жана Абу Райхан Беруни болушкан⁸.

Орто кылымдагы Чыгыш маданиятынын айрым орчундуу бөтөнчөлүк, өзгөчөлүктөргө ээ болгон. Эң оболу бул маданият дүркүрөп өнүгүп, тамыр жайып жаткан ислам дининин таасирине карабастан анын багыты, элди билим менен сугарууга, сабатсыздыкты жоюп, агартуу иштерине көбүрөөк көңүл бөлүгө анын өкүлдөрү Хорезми, Фергани, Беруни, Кашгари, Бухари, Самарканди ж.б. түрткү беришкен жана салым кошушкан. Мына ошондуктан айрыкча табият таануу илимдери өнүгүп, жаратылышты үйрөнүгө өзгөчө көңүл бөлүнгөн. Натыйжада мурдагы басып өткөн мезгилдин маданиятын четке какпай, диалектикалык таануу ыкмасы менен аларды терең үйрөнүп, анын баалуу жактарын колдонушкан. Ошентип, Чыгыш ренессансынын калыптанып, өнүгүсүнө, чоң ийгиликтердин жаралышына, айрыкча Чыгыш аалымдарынын салымы өтө чоң болгон.

Улуу илимпоз-энциклопедист Абу Райхан Беруни ким болгон жана дүйнөлүк илимдеги барандуу үлүшү кандай эле?

Ар бир элдин тарыхында адамды толкундатуучу окуялар жазылып келген, алардын өзүнчө сыймыктанган, бедел туткан, кылымдан кылымга унутулбай келе жаткан даңктуу уулдары бар. Ал эми миң жылга тете узун тарыхка саресеп салсак, канчалаган ата-бабаларыбыз өз элине гана эмес, жалпы эле жамаатташ калктарга да рухий жактан азыктандыруучу кызмат кылып келгенине күбө болобуз. Борбордук Азия элдеринен эле Аристотелден кийинки «экинчи мугалим» атыккан философ Фарабини (870-950), илимдин ар кыл тармагын өнүктүргөн энциклопедист-аалым Абу Райхан Беруни (973-1050), элдик медицинанын системалуу мыйзамын түзгөн улуу ойчул Ибн-Синаны (980-1037), астрономия жаатында орто кылымдагы чыгыш илиминин туу чокусун түзгөн Улукбекти (1394-1449) эстеп коюу абзел. Бул тизмеге теңир тоолук элдердин кулуну Баласагындык Жусуп менен Кашгарлык Махмудду сыймык менен кошуп айтабыз.

Улуу ойчул-аалым Берунинин толук аты Абу Райхан Мухаммад ибн Ахмад аль-Беруни. Ал 973-жылы 4-сентябрда Хорезмдин байыркы борбору Кят шаарында туулган. Бирунинин эрте жашоосу тууралуу өтө аз маалымат бар, ал жаштайынан жетим калып чоңойгондугу маалым. Анын өңү - башы кирчимел, мурду чоң болгондуктан ага «Бурунлы» («чоң мурун») деген лакап ат коюлган. Бирок кирчимел көрүнүштүн артында кыраакы акыл жашырылган, аны вазир менен Хорезмшахынын аталаш тууганы ойчул-аалым, Берунинин устаты Ибн Ирак байкаган. Ал жөнүндө Берунинин эскермелеринде мындай деп жазылат: «...Ибн Ирактын үй-бүлөсү мени сүтү менен тойгузуп, элге аралаштырып кошту» – деп эскерет.

XI кылымда Ургенч шаарында Хорезмдин башчысы Абу-ибн-Мамун атындагы “Мамун Академиясы” пайда болгон. Бул Багдаддагы “Аль-Мамун Академиясынан” өзгөчөлөнгөн академия болчу. Бул академиянын дагы бир аталышы “Данышмандар үйү”, “Акылмандар үйү”

⁸ Жусуп Баласагын. Куттуу билим [Текст] / Ж. Баласагын. – М.: НИК, 1993. – 24-б.

- деп да аташкан. Анткени бул жерде орто кылымдардагы улуу ойчулдар: Масихи, Хаммар, Ибн Сина, Беруни өндүү аалым-ойчулдар илимий ачылыштар менен алек болушкан.

Жогоруда аталган академиянын китепканасы өтө бай болгондугун М. Хайруллаев араб, перс, инди, санскрит, сирия, түрк, грек, кытай ж.б. тилдериндеги 400 миңге жакын кол жазманын болгондугун тастыктайт. Дагы башка булактарда 100 000 миңге жакын кол жазмалардын болгондугу айтылат. Академияда ар кандай илимдин тармактары боюнча бөлүмдөр болгондугу да баса белгиленет. Мисал үчүн: Асман телолорун изилдеп үйрөнүү үчүн астрономиялык абсерватория, котормочулар бөлүмү, математика-геометрия бөлүмү, музыкалык (орто кылымдык) шаймандардан турган аталган тармакты теориясын изилдеп үйрөнүү бөлүмү, табият-таануу, медицина, тарых жана тил, адабият, архитектура, философия ж.б. тармактарды камтыган академиянын бөлүмдөрү болгон. Беруни илимий диапазонун кеңейишинде “Даанышмандар үйүнүн” (Мамун Академиясынын) ролу өзгөчө болгондугун дагы бир ирет баса белгилегенибиз оң болот.

Орто кылымдарда араб тили – окумуштуулардын, илим-билимдин, перс тили болсо – акындардын, ал эми түрк тили – жоокерлердин тили катары сыпаталып айтылып келинген. Ал эми белгилүү чыгыш таануучу, арабист Ю. Крачковский Берунини ондон ашык тил билгендигин өз эмгегинде (Арабская географическая литература) белгилеп өткөн.

Эмне үчүн Абу Райхан Беруни ойчул-энциклопедист катары бизге белгилүү? Ал дүйнөлүк илим казынасына кандай из калтырды деген мыйзамдуу суроого аздыр-көптүр өз баабызды берип кетели. Анткени ал илимдин ар кыл тармагы боюнча дасыккан ойчул-илимпоз болгон.

1. Астрономия илимине кошкон салымы. Ал 16-17 жашында эле Асман телолоруна болгон кызыгуусу күч алып, өзү кичиникей телескоп жасап, асман жылдыздарына байкоо жүргүзө баштайт. Бул аракеттер анын алгачкы астрономия жаатындагы иликтөө иштери болчу. Кийинчерээк Беруни Птоломейге каршы чыгып, Жер эмес, Күн ааламдын борбору экендигин, Күндү башка планеталар тегеренишип - айланаарын айтып, Николай Коперникке чейин V кылым мурда эле “гелиоцентристтик” теорияны негиздеген. Ошону менен бирге Беруни Пифагор, Парменид сыяктуу антик ойчулдарынын пикирлерине кошулуп, Жердин шар формасына ээ экендигин далилдеген. Эң алгачкылардан болуп жердин глобусун ойлоп тапкан. Ал 5 метр диаметрден турган жарым шар формасындагы жердин Түштүк жарым шарына илимий-эксперименттерди жүргүзгөн. Ал жасаган эксперимент бүгүнкү күнү да өз тактыгын далилдеп келет.

2. Берунинин физика илимине кошкон өзгөчө салымы ар кандай зат ар дайым кыймылда болоорун айтуу менен, зат кыймылынын ичиндеги жашыруун (инерцияга) ээ болгон күч болоорлугун ыспаттаган. Ошону менен бирге жерге тартылуу күчү боюнча Ньютонго чейин эле VII кылым мурда эле бул законду далилдеп койгон. Ал асманга ыргытылган ташты канчалык күчтү ыргытсаң ал ошончолук ылдамдык менен жерге кайра түшөт деп, ал эми күчсүз ыргытылган таш жерге тартылуу күчү алсыз түрдө түшөөрүн илимий таризде айгинелеген.

3. Беруни өзү ойлоп тапкан физика-химиялык прибору менен (Пикнометр) газ түрүндөгү, суюк абалдагы жана каттуу заттардын массаларынын тыгыздыктарын өлчөгөн.

Заттар	Берунинин өлчөмү	Азыркы учурдагы өлчөм
Темир	7, 22 г/см ³	7, 29 г/см ³
Алюминь	8, 92 г/см ³	8, 85 г/см ³
Сапфир	3, 91 г/см ³	3, 90 г/см ³
Кварц	2, 58 г/см ³	2, 58 г/см ³
Алтын	19, 26 г/см ³	19, 26 г/см ³

Кийинчерээк бул заттарды өлчөөчү прибор (Пикнометр) кеңири колдонула баштаган.

4. Беруни тригонометриялык теңдемелерди чечүүдө бардык таблицалар үчүн квадраттык интерполяцияны түзгөн, кеңири класстагы функциялар үчүн идеяларды ортого салып, аларды таблицаларда көрсөткөн, кубдук теңдемелерди сандык чечүүнүн алгачкы аракеттерин жасаган жана регулярдуу тогуз үч бурчтуу (нонагонду) куруунун жолун издеген. Аль-Беруни синустардын таблицаларынын тригонометриялык бурчтардын 15 градусун жана тангенстердин 1/2 градусунун бурчтугун аныктаган, бул болсо бүгүнкү күнү да дүйнөдө эң так тригонометриялык ачылыштар болуп саналат.

5. Шарттуу түрдөгү «Хронология» деп аталган «Өткөн муундардан калган эстеликтер» (болжол менен 1000-1001жж.) китеби жөнүндө айтсак, Беруни бул эмгегинде табият таануучу катары да, тарыхчы-этнограф катары да изилдөөлөрдү улантып, ошол эле учурда жаңы, гуманитардык багытты ачып көрсөткөн. «Хронологиянын» негизин байыркы жана орто кылымдардагы Жер Ортолук деңизинин жана Чыгыштын, гректердин, византиялыктардын, арабдардын, еврейлердин, сириялыктардын, перстердин, согдийлердин, хорезмдердин ар түрдүү элдеринин жана диндеринин хронологиялык системаларын түзгөн. Беруни бул эмгегинде хронологиялык системаларды астрономиянын негизинде талдап, даталарды бир хронологиялык системадан экинчисине которуунун эрежелерин иштеп чыгат, династиялык хронологиялык таблицаларды жана ар түрдүү элдердин диний жана башка майрамдарын, алардын үрп-адаттары тууралуу маалымат түрүндө бай этнографиялык материалдарды берет. Демек, орто кылымдардагы ар кандай элдердин үрп-адат, каада-салттарын, ырым-жырымдарын окуп үйрөнүүдө Берунинин бул эмгеги бүгүнкү күндөгү этнография илимине да чоң салымын кошкон даңтуу эмгектерден болуп саналары талашсыз.

6. Берунинин «Геодезия» аттуу өзгөчө тарыхый жана илимий мааниге ээ болгон эмгеги актуалдуу болуп саналат. Окумуштуу бул эмгеги аркылуу орто кылымдык Чыгыштагы биринчи жолу геодезиялык астрономиянын жана геодезиянын негиздөөчүлөрүнүн бири болгон. Эмгекте жарык берүүчү нурларды байкоонун натыйжасында географиялык координаттарды аныктоо (узундук боюнча – бул Жердин эки чекитинен Айдын тутулуу фазаларына бир убакта байкоо жүргүзүү), Жердеги чекиттин абалын аныктоо, чекиттердин азимуттарын аныктоо жана акырында координаттар боюнча аралыктарды аныктоо, б.а. тескери геодезиялык маселени чечүү. Мына ушул маселелердин бардыгын иштеп чыгууда Беруни өзүнүн көптөгөн теориялык жана практикалык сунуштарын киргизген. Тактап айтканда, бул эмгегинде ал эпициклдер системасы байкоо маалыматтары менен далилденбестен, жылдыздардын көрүнгөн тегиз эмес кыймылын түшүндүрүү үчүн киргизилгендигин жазат.

7. Беруни 70 жашында тоо-кен иштери боюнча дагы бир эмгекти «Минералогияны» жаратат. Бул асыл таштар, минералдар жана металлдар энциклопедиясындагы таштардын формасын жана түсүн эң сонун сүрөттөп, аларды алуунун конкреттүү ыкмаларын көрсөтүп,

айрым таштар менен байланышкан окуяларды, алар жөнүндө уламыштарды жана каада-салттарды, таштардын баасын баяндайт жана аларды казып алуу жолдорун жазып калтырган. Беруни минералогиялык диагностиканын жаңы ыкмасын – минералдардын салыштырма салмагын аныктоону – дүйнөлүк илимий колдонууга биринчи жолу киргизип, бул багыттагы бир катар маселелерди өзүнүн конструктивдүү приборун колдонуу менен укмуштуудай тактык менен иш жүзүндө чечкен. Ойчул бул эмгегинде бермет (жемчуг), маржан ж.б.у.с. деңиз заттары Беруниге чейин жансыз эсептелинип келгендигин айтып, бирок бул заттарды Беруни изилдеп чыгып, деңиздин жандуу заттары экендиги тууралуу эң биринчи ачылышты жасаган.

8. 995-997-жж. аралыгында Хорезмдеги ички саясий кырдаалга байланыштуу 2 жыл Бухарада жүргөн мезгилде Беруни Ибн Сина менен таанышып, аны менен болгон илимий байланыш аркылуу табият таануу илимине анын ичинен медицинага (айрыкча фармакалогия) кеңири маани бере баштайт. Бир мезгилде Хорезмге белгисиз бир Византиялык табып келип жашап калганда аны менен мамилеси жакын болуп, ал жасаган чөптөрдөн, тамырдардан, мөмөлүү дарактардын уруктарынан кандай дары-дармектердин жасаларын жазып алган. Кийин Ибн Сина аркылуу Фармакогнозия илимин кеңейтип, өз эмгектери аркылуу жайылта баштаган. Берунинин бүгүнкү фармакалогияда айрым ошол кездеги алгылыктуу илимий тажырыйбалары пайдаланып келүүдө.

9. Философия илими боюнча ал Аристотелге жана атомистерге сын пикирин билгизген. Илимий сухбадашы Ибн Сина Аристотелдин тарапташы болсо да, Аристотелдин аалам субстанциясы жөнүндөгү төрт башталма жөнүндө өз пикирин тайманбастан аргументтүү билдирген. Беруни Суу бул Аристотелдин пикиринче төрт башталманын эң негизгиси деп эсептелинет. Анда суу кайнаганда эмнеге айланат? Албетте бууга айланат. Демек суу кантип аалам башталмасы болуп калат деген оомоктуу ойлорду таамай айтып да, жазып да келген.

Корутунду. Берунинин илимий ишмердүүлүгүнүн жыйынтыктап жатып, төмөндөгү бир асыл ойду айтууга туура келип жатат. Ал X кылымдын башындагы эң ири прогрессивдүү философ жана табият таануучу Абу Бакр ар-Разининин эмгектеринин тизмесин түзгөн. Ушул эле эмгекке Беруни да ошол мезгилге чейин жазган өзүнүн эмгектеринин 113 аталыштагы тизмесин киргизген. Окумуштуунун кийинки эмгектерин, ошондой эле башка булактарда, атап айтканда, орто кылымдагы биографтардын жана библиографтардын эмгектерин талдоосунда бүгүнкү күндө Беруни 147 эмгек жазып калтыргандыгы, анын болжол менен 5/1 бөлүгү бизге жетип келгендиги айтылат. Бул эмгектердин эң жалпы, шарттуу тематикалык таксономиясы алардын 111и табият таанууга, 34 эмгек гуманитардык жана адабиятка тиешелүү экендигин, эки эмгектин темалары бүдөмүк бойдон калганын көрсөтүп турат. 111 табият таануу эмгектеринин 81ге жакыны астрономияга (анын ичинде геодезияга), математикага, физикага, химияга, тарых, тил, адабият, этнография, философия, риторика, маданият таануу, педагогикага (астрономиялык эмгектерди эсепке албаганда) 20га жакыны арналат. Булар болсо, улуу аалым-ойчулдун өз доорунун жана бүгүнкү күндүн да илимпоз-энциклопедисти экендигинен кабар берет.

Кийинки учурларда Европалык жана Америкалык окумуштуулар улуу ойчулдун илимий дарамети менен чукул таанышкандан соң, өздөрүнүн оң бааларын айтышып келүүдө. Мисалы, Италиялык дин таануучу жана чыгыш таануучу А. Баузани “Беруни учурдагы модернист окумуштуулардан өткөн модернист аалым” – деп сыпаттаган. Ал эми Америкалык илимпоз -

тарыхчы Дж.Сартон “ХI кылымды дүйнөлүк илим тарыхында Берунинин доору” - деп баса белгилейт.

Чындыгында орто кылым – чоң жана татаал доор. Анын бай интеллектуалдык жана чыгармачыл жетишкендиктери бар. Бул мезгилди окуп-үйрөнүүчү, изилдөөчү илим – медиевистика али өтө жаш. Демек, орто кылымдагы Чыгыш ойчулдарынын чыгармачылыктарын окуп-үйрөнүүчү илимий тармак - ого бетер жаш, кол тие элек. Келечекте жаш илимпоздор арасында улуу ойчул Абу Райхан Берунинин мурастарын изилдеген комплекстүү тармак пайда болот деген оптимисттик ой бар.

Колдонулган адабияттар

1. Лазарев, Н. Проблема Возрождения в освещении ренессансных писателей и «просветителей» [Текст] / Н. Лазарев // Из истории соц.-полит. идей: сб.ст. к 75-летию акад. В.П. Волгина. - М., 1955. – С.130-140.
2. Эсен уулу Кылыч. Азия или кочевники Азы [Текст] / Кылыч Эсен уулу. – Бишкек: Илим, 1993. – 87 с.
3. Конрад, Н.И. «Средние века» в исторической науке [Текст] / Н.И. Конрад. – М.: Наука, 1955. – 417 с.
4. Мец, А. Мусульманский Ренессанс [Текст] / А. Мец. – 2-изд. – М.: Наука, 1973. – 473 с.
5. Чалоян, В.К. Армянский ренессанс [Текст] / В.К. Чалоян. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 176 с.
6. Рутенбург, В.И. Италия и Европа накануне нового времени [Текст] / В.И. Рутенбург. – Л.: Наука, 1974. – 323 с.
7. Лосев, А.Ф. Эстетика Возрождения [Текст] / А.Ф.Лосев.– М.: Мысль, 1978. – 623с.
8. Базарбаев, Ш. Кыргыз маданиятынын өнүгүсүнүн диалектикасы [Текст] / Ш. Базарбаев. – Ош: Б-сыз, 2001. – 322 б.
9. Жусуп Баласагын. Куттуу билим [Текст] / Ж. Баласагын.– М.: НИК, 1993. – 493 б.
10. Абу Р е й х а н Бируни. Избр. произведения, т. III. Определение границ мест для уточнения расстояний между населенными пунктами («Геодезия»). Исследование, перевод и примечания П. Г. Булгакова, Ташкент, 1966, стр. 234.
11. Тажибаева, С., Шайимкулов, А., & Таирова, А. (2022). Чыгыш ойчулу Махмуд Кашгари-Барсканинин педагогикалык идеялары. *Чыгыш таануунун маселелери*, (1), 114-120. https://doi.org/10.52754/16948653_2020_1_21. EDN: OPPVJR.
12. Э.Г. Касимова. Трактат Беруни о сферической тригонометрии. Сб. «Беруни. К 1000-летию со дня рождения», Ташкент, 1973, стр. 83.
13. Абдимиталип уулу, Н. (2023). О некоторых фольклорных элементах в словаре Махмуда Кашгари “Диван Лугат Ат-Турк”. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 101-106. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_2_12. EDN: LKPOYE.
14. И. Ю. Крачковский. Арабская географическая литература. Избр. соч., т. IV, М.-Л., 1957, стр. 245.112
15. П.Г. Булгаков. Глобус Беруни. «Общественные науки в Узбекистане», 1965, № 1, стр. 39-44.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOSOPHY. SOCIOLOGY. POLITICAL SCIENCE

e-ISSN: 1694-8823

№1(1)/2023, 23-31

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 13 02.15.51

DOI: [10.52754/16948823_2023_1\(1\)_4](https://doi.org/10.52754/16948823_2023_1(1)_4)

**ФИЛОСОФСКАЯ ПРОЕКЦИЯ ДЕГРАДАЦИИ ЧЕЛОВЕКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч.
АЙТМАТОВА**

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АДАМДЫН ДЕГРАДАЦИЯСЫНЫН
ФИЛОСОФИЯЛЫК ПРОЕКЦИЯСЫ

PHILOSOPHICAL PROJECTION OF HUMAN DEGRADATION IN THE WORKS OF CH.
AITMATOV

Исаков Кубанычбек Абдыкадырович

Исаков Кубанычбек Абдыкадырович

Isakov Kubanychbek Abdykadyrovich

доктор философских наук, профессор, Ошский государственный университет

философия илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети

Doctor of Philosophy, Professor, Osh State University

isakov-oshgui@mail.ru

ORCID: 0009-0007-2035-0453

Асанова Дамира Асановна

Асанова Дамира Асановна

Asanova Damira Asanovna

канд. филол. наук, доцент, Ошский государственный университет

филол. илимд. канд., доцент, Ош мамлекеттик университети

Cand. of philol. sciences, Associate Professor, Osh State University

Абытова Гулсана Замировна

Абытова Гулсана Замировна

Abytova Gulsana Zamirovna

преподаватель, Ошский государственный университет

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

Lecturer, Osh State University

ФИЛОСОФСКАЯ ПРОЕКЦИЯ ДЕГРАДАЦИИ ЧЕЛОВЕКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч. АЙТМАТОВА

Аннотация

В начале XX века значение слова стало приобретать актуальную значимость. Что означает слово «деградировать» в современном мире? Это процесс перехода от сложного состояния к более простому, когда наблюдается постепенное упрощение, разрушение, упадок или утрата свойств, качеств человека, иного организма, общества, природы, системы, молекул. Деградация затрагивает все сферы жизни и может повлиять на любое явление, процесс. Явление, которое стоит в центре внимания и изучается многими учеными совершенно разных наук и сфер. Сам по себе человек не содержит в себе потенциала к разрушению, но такие случаи все же наблюдаются. Что значит деградация личности? Это, прежде всего, появление двух важных признаков - депрессии и апатии. Человек начинает терять уравновешенность, обучаемость, стремление познавать окружающий мир, развиваться, постоянно находиться в динамике. В статье рассматривается деградация личности: обнищание духа, моральное падение. Образ горы, её величие занимает приоритетное место среди других природных образов. Писатель показывает человека, способного предать свою землю и свои горы, растоптать все имеющиеся ценности в погоне за деньгами. И если человеку сейчас не остановиться, не одуматься, то грянет катастрофа в человеческом сознании, человек деградирует, и в итоге можем потерять своё человеческое лицо, и свою родину.

Ключевые слова: деградация, мораль, личность, оскудение, гора, колыбель, снежные лавины, дух, совесть.

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АДАМДЫН ДЕГРАДАЦИЯСЫНЫН ФИЛОСОФИЯЛЫК ПРОЕКЦИЯСЫ

PHILOSOPHICAL PROJECTION OF HUMAN DEGRADATION IN THE WORKS OF CH. AITMATOV

Аннотация

20-кылымдын башында сөздүн мааниси актуалдуулукка ээ боло баштаган. Учурда "деградация" деген сөз эмнени билдирет? Бул адамдын, башка бир организмдин, коомдун, табияттын, системанын, молекулалардын касиеттеринин, сапаттарынын акырындык менен жөнөкөйлөштүрүлүшү, бузулушу, төмөндөшү же жоголуусу болгон татаал абалдан жөнөкөй абалга өтүү процесси. Деградация коомдук жашоонун бардык чөйрөсүнө өз таасирин тийгизет жана ар кандай кубулуш же процесске таасир этиши мүмкүн. Бул көпчүлүктүн көңүл чордонундагы жана такыр башка илим жана тармактардагы көптөгөн илимпоздор тарабынан изилденип жаткан кубулуш. Адам өзүнөн өзү кыйратуучу потенциалы камтыбайт, бирок мындай учурлар азыр деле дагы эле байкалууда. Жеке адамдын деградациясы эмнени билдирет? Бул, биринчи кезекте, эки маанилүү белгилеринин пайда болушу - депрессия жана апатия. Адам тең салмактуулугун жогото баштайт, үйрөнүү жөндөмдүүлүгү, курчап турган дүйнөнү түшүнүү, өнүгүү жана дайыма динамикада болуусун шартоо. Макалада инсандын деградациясы: адамзаттын рухий жардылыгы, адеп-ахлактык төмөндөшү каралат. Улуу тоонун элеси, анын улуулугу башка табигый образдардын ичинен артыкчылыктуу орунду ээлейт. Жазуучу өз жерине, тоолоруна чыккынчылык кылып, акчанын артынан түшкөн бардык баалуулуктарды тебелеп-тепсеген адамды көрсөтөт. Ал эми адам азыр токтобосо, эсине келбесе, анда адамдын аң-сезиминде

Abstract

At the beginning of the 20th century, the meaning of the word began to acquire actual significance. What does the word "degrade" mean in the modern world? This is the process of transition from a complex state to a simpler one, when there is a gradual simplification, destruction, decline or loss of properties, qualities of a person, another organism, society, nature, system, molecules. Degradation affects all spheres of life and can affect any phenomenon, process. A phenomenon that is in the center of attention and is being studied by many scientists of completely different sciences and fields. By itself, a person does not contain the potential for destruction, but such cases are still observed. What does personality degradation mean? This is, first of all, the appearance of two important signs - depression and apathy. A person begins to lose balance, learning ability, the desire to learn about the world around him, to develop, to constantly be in dynamics. What does human degradation mean? This is a process of loss of qualities and properties inherent in a person, feelings, judgments, abilities, laid down at birth, are lost. Memory worsens, the ability to concentrate attention, there is no interest in life and the world around. That is why an important direction is the analysis of the problem of personality degradation, carried out both on the material of individual literary works, and in the creative heritage of writers-philosophers of a whole period, for example, the end of the 20th beginning. The article deals with the degradation of the personality: the impoverishment of the spirit, the moral decline of the personality in the works of Ch. Aitmatov "When the mountains fall", "The chopping block", etc. The

катастрофа чыгып, адам деградацияга учурап, натыйжада адамдык жүзүбүздөн, мекенибизден ажырап калышыбыз мүмкүн деген асыл ойлор тизмектелген.

image of the mountain, its greatness occupies a priority place among other natural images. The writer shows a person who is able to betray his land and his mountains, to trample on all existing values in pursuit of money. And if a person does not stop now, does not change his mind, then a catastrophe will break out in the human mind, a person will degrade, and as a result, we can lose our human face and our homeland.

Ачык сөздөр: деградация, адеп-ахлак, инсандык, жакырчылык, тоо, бешик, көчкү, рух, абийир.

Keywords: degradation, morality, personality, impoverishment, mountain, cradle, avalanches, spirit, conscience.

Введение

Актуальность темы. Вспоминая о годах своей юности, Чингиз Айтматов с большой любовью рассказывает о том, когда он, будучи еще мальчишкой, весело проводил время на горных просторах. Наполняя глубинным смыслом образы гор в произведениях, Айтматов изображает их как символ родного края, величия, монументальности, незыблемости. Писатель с неповторимым чувством заявляет: *«Небесные горы – это колыбель киргизов, а снежные лавины – драконы гор»*¹. Одновременно образы великих гор выступают как символ народного плача, утраты, предвещения опасности. В связи с этим люди, отправляясь в путь, читают молитвы, заклинания духа великих гор. Строка одного из таких заговоров была взята Ч. Айтматовым за название последнего романа «Когда падают горы» («Вечная невеста»), изданного в 2006 г.

Анализ темы. Ядро романа заключается в основном вопросе: отчего вековые, незыблемые, крепкие горы могут упасть? И это падение не ассоциировано с каким-либо природным катаклизмом. Трагедия связана с деградацией человеческой личности, с опустошением его внутреннего мира, погоней за наживой, деньгами. Современное общество, люди в беготне за деньгами, властью, ценности в жизни современных людей поменялись. На смену совести, нравственности, гуманности, духовности, доброты пришли такие резко выраженные ценности как: деньги и причем героев нашего времени волнуют только большие деньги, власть, эгоизм, жадность, мелочность души, отсутствие воспитания, культуры, низость в поступках и поведении. Не это ли? деградация личности, трагедия XX века? Трагедия духа человеческого – это и трагедия великих гор: горы падают, разрушаются, как падает на дно жизни человек! Раскрываемая писателем метафорическая идея разрастается в контексте произведения, обретая черты грандиозного, величественного образа.

Оставаясь верным своему традиционному принципу изображения во взаимосвязи природного и человеческого начал, Чингиз Айтматов и здесь включает элементы сравнения: отрешенность и усталость, старость прежде сильного горного барса и молодого, отчужденного от мира человека.

Жизни и судьбы Арсена Саманчина и Жаабарса сплелись воедино с родными горами: оба тосковали по ушедшим временам и по былому счастью, каждый из них мечтал о достижении своей вершины в жизни: *«Зрела наперекор всему – сила внутренняя, неодолимая, повелевающая как можно скорей покинуть здешние места, исчезнуть навсегда, удалиться в иной мир, который находился не где-нибудь, а за перевалом, за великим перевалом поднебесного вечноснежного хребта»*². Величие гор переплетается с поисками героев личного счастья, покоя, умиротворенности. Образ великого горного хребта у Айтматова многоплановая: с одной стороны, он напоминает о счастливых моментах, которые испытал юный Жаабарс в горах; с другой - именно здесь, в родимых местах, ему было предопределено встретить тяжелейшие мгновения затухающей, уходящей в небытие жизни.

Чингиз Айтматов раскрывает взаимосвязь и взаимовлияние двух противоположностей, двух полюсов. Бесценное природное явление – рождение противопоставлено вечному забвению пройденного пути – смерти. Все в этом противопоставлении – смелость и трусость,

¹ Айтматов Ч.Т. Собрание произведений в трех томах. - Алматы, 2008.- Т.3, кн.1. С. 6.

² Айтматов Ч.Т. Когда падают горы (Вечная невеста): Роман // Простор.-2008.-№7.-с.17-61; №8.-с.3-48; №9. - С. 29.

мужество и слабость, честь и бесчестие, необычайное устремление к вершинам и безудержное падение – тесно переплетаются в образе величественных гор у Ч. Айтматова.

И в последующем линия «великие горы – человеческие образы» наполняется опустошенностью, неприступностью, отрешенностью и глубоким трагизмом: *«Жаабарс скреб когтями мерзлый каменистый грунт, и если бы дано было ему заплакать в голос, то разрыдался бы он так, что горы сотряслись бы вокруг»*³.

Даже второе название романа - «Вечная невеста» - воссоздает смысловую палитру, ассоциированную с величием горных вершин: *«Сказание в наших краях, среди грациозных горных вершин живет давно, и все верят, что она бродит где-то по горам, ищет пропавшего жениха»*. Связанность мифологического сюжета введенной в повествование писателем легенды с реальным действием в романе выступает как символ мифологемы горных вершин: жених вечной невесты пропадает в горах также, как пропадает Жаабарс из пещеры Молоташа.

Природная прелесть, великолепие гор выступает как необъятный мир, всеобъемлющий, великолепием и величием своим непохожий ни на какой другой. Однако человек деятельностью своей, поглощенный инстинктами выживания, жаждущий быстрой наживы, готов уничтожить все, когда-то созданное им, - священные традиции, глубокую веру, почитание заветов предков, высокую нравственность и духовность – все, что является составляющими гордого звания – человек! Именно тогда могут «упасть горы», когда темные стороны души человеческой овладеют им без остатка.

Таким образом, Чингиз Айтматов показывает, что даже вековые горы могут упасть, если человек не осознает свою ответственность, не перестанет предаваться соблазну всё больше и больше завоёвывать и покорять природу.

Ч.Айтматов говорит, что таких людей горы не принимают. Они являются их “кровными врагами”. Борьба здесь идёт не на жизнь, а на смерть. Поэтому Ч.Айтматов словами Арсена заявляет: *«Я не дам вам уничтожить наших зверей! Мотайте в свои Дубаи и Кувейты, прочь с наших священных гор!»*⁴. Образ горы символизирует священную сущность родного края для тех, кто родился и вырос на этой земле.

Ч. Айтматов ещё раз напоминает нам, как человек тесно связан с землёй, со средой своего обитания. Это мы уже видели в целом ряде его произведений. Здесь же художник мастерски изображает, как горы накладывают свой отпечаток на жизнь героев, как влияют на их судьбу, на их настроение, характер, духовность: *«На таких горных высотах происходит «вахтовая смена души», что-то вроде перезарядки, обновление настроения и восприятия окружающего мира»*⁵. В многообразии определяется соучастие неба, гор и земли, составляющих пространственную триаду в бытии человека, и образ вершины преобразуется, в конце концов, в вечный и чистый, незыблемый и светлый символ, о чём свидетельствует голова, руки и основания Узенгилеш-Стремянных высот.

Образ горы в данном произведении выступает и как символ судьбы, поскольку именно он связал две жизни, которые окончились именно здесь. И Жаабарс мечтал остаться на

³ Там же, С. 29.

⁴ Айтматов Ч.Т. Когда падают горы (Вечная невеста): Роман // Простор.-2008.-№7.-с.17-61; №8.-с.3-48; №9. С. 12.

⁵ Там же. С. 7.

вершине высокой горы, и Арсен хотел обрести счастье со своей возлюбленной в горах, пещере Молоташи: *«Волею случая ли, судьбы ли оказались в пещере, их было двое в этом их последнем пристанище – умирающий человек и зверь дикий, рядом умирающий. Оба одинаково закончили свой земной путь. Вот и встретились напоследок»*⁶.

Таким образом, необходимо отметить, что образ горы противопоставлен такому явлению современного общества как деградация-обнищание человеческой личности, «коррозии» его духа. Образ горы, её величие в творчестве Ч. Айтматова занимает приоритетное место среди других природных образов и разрастается до уровня художественного символа. Кроме того, образ горы обретает большой смысл, который очень актуален для нас сегодня, так как писатель показывает человека, способного предать свою землю и свои горы, растоптать все имеющиеся ценности в погоне за деньгами. И если сейчас не остановиться, не одуматься, то грянет катастрофа в человеческом сознании, бытие и мы можем просто потерять и своё человеческое лицо, и свою родину. Вот о чём идёт речь в этом романе, вот, что, на наш взгляд, хотел сказать нам писатель с высоты своего жизненного опыта, своей «высокой горы».

Учения о конце истории, который может наступить из-за того, что человек отступает от «вечных» законов, т.е. из-за деградации личности возникли еще в глубокой древности, однако в 1960-е годы произошел всплеск эсхатологических идей. Он усугубился на рубеже тысячелетий - времени, когда принято подводить итоги и уделять больше внимания осмыслению тенденций развития цивилизации. Напряженные искания философов, ученых, общественных деятелей и писателей связаны с новыми цивилизационными рисками, возникшими на закате века: благодаря научно-техническому прогрессу у людей появились такие возможности, которые позволяют качественно преобразовать человеческое тело, серьезно трансформировать принципы мышления, изменить пространство вокруг себя, повлиять на развитие жизни на планете Земля или даже оборвать ее. В конце XX столетия встал вопрос о том, существовать ли человеку как существу, созданному по образу и подобию Божьему, или он может отказаться от многовековых морально-этических законов, модифицировать тело и душу, фактически превратившись в киборга.

Система негативных тенденций развития общества, которые ведут к деградации личности т.е. изменению природы человека и существенно снижают его личностный потенциал, заставила ученых в 60-е годы прошлого века зафиксировать проблему антропологического кризиса. Мыслители сходятся в том, что негативные тенденции развития цивилизации ведут к деградации. Личности, что грозят человечеству гибелью. На рубеже тысячелетий чрезвычайно остро встают вопросы о том, каким должны быть взаимодействие между людьми, отношение человека к окружающему миру, чтобы сохранить жизнь на планете Земля. К многовековому спору о мере человека, его месте в мире и тем нравственным законам, которые позволят сохранить ему в себе человеческое, присоединяются Философы, общественные деятели и представители сферы искусства.

⁶ Айтматов Ч.Т. Когда падают горы (Вечная невеста): Роман // Простор.-2008.-№7.-с.17-61; №8.-с.3-48; №9. С. 14.

Много внимания проблеме деградации личности в художественном и публицистическом творчестве уделяют писатели, которые пользовались высочайшим авторитетом в отечественной культуре 1970-х - 1980-х годов, это Чингиз Айтматов, В. Распутин и др.

Начав свой творческий путь в рамках соцреализма, они обратились к проблемам вселенского масштаба. Тематика и особая оптика, которая сформировалась благодаря широчайшему историческому контексту, позволили художникам преодолеть каноны соцреалистического художественного метода, подключиться к традициям русской классической прозы, проповеднического слова, европейского романа и отыскать новые формы художественного повествования. В прямых, вне художественных высказываниях писатель обозначает основные черты современного кризиса и намечают пути выхода из него. По мнению писателя, к спасению человека от деградации способны привести труд, вера, память рода, национальная культура. Ч. Айтматов, дорожа богатством национального фольклора, настаивает на том, что человечеству необходимо объединиться ради спасения от антропологического кризиса. Все живое на планете Земля мыслится ему как единый организм. В позднем художественном творчестве Айтматова проблема преодоления пагубных для человека как духовного существа процессов становится ключевой. Напряженный поиск путей преодоления пагубных последствий определяет мотивную структуру произведений, своеобразие пространственно-временной организации, природу образов.

В ранних произведениях Ч. Айтматов описывал жизнь малых селений в киргизских горах и казахских степях. Осмысляя судьбу людей, живущих вдали крупных городов, писатель задавался вопросами о связях роста цивилизации и деградации личности, совсем узких сообществ со Вселенной, о мере человека и его месте в современном мире. И Айтматов настаивает на том, что любая личность теснейшим образом связана с развитием всей цивилизации, поэтому его интересы не могут быть принесены в жертву прогрессу, интересам «мирового человечества».

Ч. Айтматов рассматривает судьбу всего человечества с точки зрения малых локусов, но в их произведениях по-разному происходит расширение пространственно-временных континуумов. В айтматовских романах доминантой пространственно-временной организации становится космизм. формами его реализации на уровне организации художественного текста являются мотивы единства человеческого рода, теснейшей взаимосвязи человека и природы; взаимопроникающие сюжеты и мифологическое пространство; параллели между судьбами людей и животных. Писатель воспринимает судьбу отдельного человека как неотъемлемого представителя земной цивилизации, по-новому осмысляет единство людей как жителей одной планеты, судьба которой теснейшим образом связана с судьбой всего живого на Земле. По-особому организовано и время в текстах Айтматова. Современность воспринимается им как тонкий слой, мгновение с точки зрения вечности. Специфика настоящего времени детерминируется прошлым и в свою очередь определяет будущее. Вглядываясь в особенности сегодняшнего дня, тщательно, порой с публицистической беспощадностью детализируя приметы времени» современности, писатель воспринимает сегодняшний день с позиций «большого». В произведениях Ч. Т. Айтматова очень важен план трансцендентного. Человек в произведениях показан в контексте вечности. Для анализа прозы Айтматова важно понятие меры человека - той степени значимости жизни индивида, которая дана Богом. Трагедией грозят ситуации, когда человек превышает данную изначально меру, чувствует себя всемогущим существом, которое вправе распоряжаться жизнями других людей, изменять

окружающий мир и природу человека, вмешиваться в таинство зачатия, как это пытались сделать Чингисхан и Андрей Крыльцов. Человек не вправе принижать ближних, превращать их в орудие для достижения корыстных целей, манкуртов, бесправных рабов, не осознающих себя как творение Божие, или икс-родов, исключенных из цепи поколений и в силу этого деградированных личностей, лишенных человеческой природы, гуманистических устремлений. Чингиз Айтматов видит путь спасения человечества от деградации в жертве, принесенной ради ближних. Именно жертва, по мнению писателя, является высшей формой проявления нравственной ответственности, которая способна вывести человека на новый уровень развития не деградируя. В его концепции жертва рассматривается исключительно на социальном уровне: она может возродить человечность лишь в том случае, если будет верно интерпретирована окружающими.

Противостоять вызовам современной цивилизации, и по мнению Айтматова, позволяет осознание себя в качестве звена уходящей вглубь веков родовой цепи. Для Чингиза Айтматова как представителя тюркской культуры понятие рода особенно значимо. Уважающему себя киргизу важно помнить род до седьмого колена. По мнению Ч.Т. Айтматова, память о роде теснейшим образом связана с идеей ответственности и нравственной чистоты: человек поступает по совести, чтобы быть достойным своих предков, и чтобы не опозорить детей и внуков, которым придется разделить ответственность за все его дела. Цель Айтматова, на наш взгляд, состоит в том, чтобы раскрыть особенности тюркской культуры мировому сообществу, вступить в диалог с представителями других государств, создать почву для межнационального общения и обогащения национальных культур. Именно живое народное слово, по мнению писателя, хранит в себе зерно духовности и человечности, которые способны привести человека к спасению.

Поздние произведения Чингиз Айтматов создает только на русском языке, стремясь, чтобы его романы скорее были переведены на множество языков и стали фактами мировой культуры. Для Айтматова крайне важно довести идеи о развитии цивилизации до каждого, кто живет на Земле. Ради того, чтобы его идеи были восприняты представителями разных поколений и социальных групп, он готов перейти на усредненный стиль письма, используя многочисленные жаргонизмы, разговорные выражения, заимствованные слова. Взаимопроникновение художественного, философского и публицистического начал в прозе позволяет, на наш взгляд, говорить о развитии самой природы словесного творчества, когда оно призвано спасти человечество от близкой катастрофы. Контекстом такой литературы становятся произведения метафизической значимости, рожденные на самых крутых поворотах мировой истории. Айтматов обращается к жанру романа-предупреждения, развивает форму художественной проповеди. В поисках способов воздействия на читателя писатель по-новому сплетает эпическое, философско-лирическое и публицистическое начала. Изображая современность с помощью репортажных приемов, писатель вглядывается в свое время с точки зрения вечности.

Заключения. Изучение проблемы деградации личности в художественной литературе должно быть продолжено. Писатели, находясь, как правило, в гуще общественных споров, интересуясь экологическими, социальными, экономическими политическими вопросами, обладают еще и особым художественным зрением, поэтому острее чувствуют только намечающиеся тенденции и видят связи между далекими, на первый взгляд, явлениями жизни. Перспективным объектом исследования могут быть особенности изображения деградации

личности в художественных произведениях разных мировоззрений, разных стилей и жанров. Кроме того, важно проанализировать и обобщить, с помощью каких художественных средств изображаются черты деградации личности, как искусство сопротивляется этой деградации.

Ч. Айтматов чаще говорит о судьбе всей человеческой цивилизации, а не одной национальной культуры. Он отмечает, что преодолеть кризис может лишь все человечество, совместными усилиями, однако для этого каждый должен понять, что лично он-среди тех, от кого зависит будущее планеты Земля, и что «Перед каждым человеком стоит неизбывная задача – быть человеком, сегодня, завтра, всегда» /Ч.Т. Айтматов/.

Список литературы

1. Айтматов Ч.Т. Когда падают горы (Вечная невеста): Роман // Простор.-2008.-№7. -с.17-61; №8. -с.3-48; №9.-с.3-30.
2. Айтматов Ч.Т. Собрание произведений в трех томах. - Алматы, 2008.- Т.3, кн.1. - 528 с.
3. Акматалиев А. Айтматов бар, аалам толук көрүнчү. - Б., 2008.
4. Акматалиев А. От “Джамили до Плахи”. - Бишкек,1991.
5. Гачев Г. Д. Ч. Айтматов и мировая литература. - Фрунзе, 1982. 284 с.
6. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. – М.: 2001.с.314.
7. Гачев Г.Д. О том как жить и умирать. Ч.Айтматов. Когда падают горы (Вечная невеста). СПб, 2006. с. 5-6.
8. Осекова, А. К. Согуш темасынын Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында берилиши / А. К. Осекова // *Вестник Ошского государственного университета*. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 1071-1076. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1071. – EDN: JDDN XD.
9. Урнов Д.Обсуждаем роман Ч.Айтматова “Плаха”. Вопросы литературы.1987. №3. С. 27.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOSOPHY. SOCIOLOGY. POLITICAL SCIENCE

e-ISSN: 1694-8823

№1(1)/2023, 33-41

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 1.11.115.4

DOI: [10.52754/16948823_2023_1\(1\)_5](https://doi.org/10.52754/16948823_2023_1(1)_5)

**“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ КЫЙМЫЛ, МЕЙКИНДИК ЖАНА УБАКЫТТЫН
ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНЫШЫ**

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ДВИЖЕНИЯ, ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ В ЭПОСЕ “МАНАС”

INTERPRETATION OF MOVEMENT, SPACE AND TIME IN THE EPIC “MANAS”

Юсупова Рита Орозбековна

Юсупова Рита Орозбековна

Yusupova Rita Orozbekovna

ф.и.к., улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети
к.ф.н., старший преподаватель, Ошский государственный университет
Ph.D., Senior Lecturer, Osh State University
rita-yusupova-2015@mail.ru

Кочкорова Динара Ашырбаевна

Кочкорова Динара Ашырбаевна

Kochkorova Dinara Ashyrbaevna

ф.и.к., доцент, И. Арабаев атындагы КМУ

к.ф.н., доцент, КГУ имени И. Арабаева

Ph.D., Associate Professor, KSU named after I. Arabaev

dkochkorova@ohsu.kg

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ КЫЙМЫЛ, МЕЙКИНДИК ЖАНА УБАКЫТТЫН ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНЫШЫ

Аннотация

Макалада “Манас” эпосунда кыймыл, убакыт, мейкиндиктин чагылдырылышына көңүл бурулуп, бул түшүнүктөрдүн майда эпостордо да орду бар экендиги көрсөтүлүп, алардын маанилери салыштырылып, байыркы кыргыздардын демейки таанып-билүүндө рационалдык, диалектикалык байланыштарда талданышы каралды. Мындай түшүнүктөрдүн байыркы кыргыз элинин көз караштарында жашашы, материянын атрибуттары болгон кыймыл, мейкиндик жана убакыт жөнүндө алардын алгачкы элестөөлөрү бар экендигин туюндуруп турат. Түздөн-түз ассоциацияланышы болбосо да, бул терминдердин маанисин ачып берүүгө жасалган аракеттер, элдик оозеки чыгармалардан ачык байкалат. Чыгармада эпизоддордун мазмуну материянын убакыт менен мейкиндиктин чектелүүсүндө чагылдырылган. Нерсенин кыймылынын убакыт, мейкиндик аралык байланыштары диалектикалык негизде тастыкталган. Ошондой эле, кыргыз элинин таанып-билүүдөгү эмпирикалык деңгээлдеги дүйнө түшүнүүлөрүнүн маңызы демейки тажрыйбадан алынган билимдер менен гана эмес, ой-жүгүртүүнүн жардамында да анализ жүргүзүлгөн.

Ачкыч сөздөр: кыймыл, мейкиндик, убакыт, интерпретация, материя, эмпирикалык, рационалдык.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ДВИЖЕНИЯ, ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ В ЭПОСЕ “МАНАС”

Аннотация

В статье рассматривается отражение движения, времени и пространства в эпосе «Манас», показывается место этих понятий в малых эпосах, сравниваются их значения, анализируются рациональность и диалектические связи древнекыргызских знаний. Существование подобных представлений в воззрениях древних кыргызов свидетельствует о том, что у них возникли первые представления о свойствах материи, движения, пространства и времени. Хотя прямой ассоциации нет, попытки объяснить значение этих терминов отчетливо просматриваются в народных произведениях. В произведении содержание эпизодов отражено в ограниченности материи во времени и пространстве. Временные и пространственные отношения движения вещей подтверждаются на диалектической основе. Также анализировалась сущность миропонимания кыргызов на эмпирическом уровне познания не только с помощью знаний, полученных из опыта, но и с помощью мышления.

Ключевые слова: движение, пространство, время, интерпретация, материя, эмпирическое, рациональное.

INTERPRETATION OF MOVEMENT, SPACE AND TIME IN THE EPIC “MANAS”

Abstract

The article examines the reflection of movement, time and space in the epic “Manas”, shows the place of these concepts in small epics, compares their meanings, analyzes the rationality and dialectical connections of ancient Kyrgyz knowledge. The existence of such ideas in the views of the ancient Kyrgyz indicates that they had the first ideas about the properties of matter, movement, space and time. Although there is no direct association, attempts to explain the meaning of these terms are clearly visible in folk works. In the work, the content of the episodes is reflected in the limitations of matter in time and space. The temporal and spatial relations of the movement of things are confirmed on a dialectical basis. The essence of the Kyrgyz worldview was also analyzed at the empirical level of knowledge, not only with the help of knowledge gained from experience, but also with the help of thinking.

Keywords: movement, space, time, interpretation, matter, empirical, rational.

Киришүү

Теманын актуалдуулугу. Материалдык дүйнөдөгү кубулуштар менен жараяндардын жашап турушунун атрибуту катары мейкиндик менен убакыт ар кандай өңүттөгү түрдүү изилдөөлөрдүн объектиси болуп келет. Мейкиндик менен убакытты терең философиялык категориялык, фундаменталдык физикалык объективдүү изилдөөлөрдөн тарта искусстводогу, көркөм адабияттагы образдардын жашоо жолу катары таануу орун алган. Биздин изилдөөдө болсо кыймыл, мейкиндик жана убакыттын “Манас” эпосунда чагылдырылган интерпретациясы объект катары каралат. Изилдөөнүн максаты – кыргыз элинин эмпирикалык дүйнө таанымындагы рационалдык тенденцияларды кыймыл, мейкиндик жана убакыт категорияларынын түшүнүүсү аркылуу ачып көрсөтүү.

Мейкиндик менен убакытта нерселердин кыймылын түшүнүү адамзаттын тарыхында маанилүү орунга ээ болуп келген. Дүйнөдөгү нерселердин жашоосунун параметри катары аталган категориялар субъективдүү деңгээлде дайыма андалып, дүйнө таанымдын негизги маселелеринин бири болгондугу талашсыз. Дүйнө таанымдын өнүгүшүнүн башаттарын ар бир элдин байыртадан калыптанган эмпирикалык билимдеринен издөө талапка ылайык. Анын сыңары түрдүү элдердин билимдеринин ойлонуусунун базалык категориялары болгон мейкиндик менен убакытты түшүнүүсүн ошол элдин бүткүл маданиятын, тарыхын, эмпирикалык билимдеринин тоptomун чагылдырган оозеки чыгармачылыгынан табууга болот. Жазма маданиятка ээ болбогон элдердин эпостору алардын рухий жашоосун консолидациясынын коомдук куралы катары бүткүл интеллектуалдык табылгасын аккумуляциялайт. “Манас” эпосу дагы ушундай функцияны аткарып, дээрлик 20-кылымдын башына чейинки кыргыздардын материалдык жана рухий маданиятын: тиричилик өзгөчөлүктөрүн, тарыхын, дүйнө таанымын, педагогикасын, социалдык нормаларын жана башка камтып турат. Изилдөөчү Т. Ормонов “Манас” эпосун кыргыз элинин “педагогикалык пансофиясы” (бардык акыл билимдеринин жыйындысы) катары бааланууга тийиш”, –деп белгилейт.¹ “Манас” эпосун мындай баалоо аша чапкандык эмес.

Байыркы кыргыздардын таанып-билүүсү эмпирикалык билимдерде синтезделип келгендиги баарыбызга маалым. Гносеологияда мындай дүйнөнү кабылдоонун мааниси чоң. Анткени, сезим менен тажрыйбанын ар түрдүү кырдаалдарынын негизинде пайда болгон образдарда рационалдык тенденция жатат. Дүйнө кубулуштары менен жараяндар объективдүү чагылдырган билимдерди элдик оозеки чыгармалардан да учуратууга болот. Кыргыздардын дүйнө караштарынын өнүгүүсү алардын жашаган чөйрөсүнө да көз каранды. Кыргыз элинин жашоо-тиричилигинин муктаждыгынан келип чыккан дүйнө таанымдык суроолору курчаган нерселердин мейкиндик менен убакыттагы кыймылын андап-түшүнүүгө түрткөн. Элдин туруксуз жашоосун алып жүргөн көчүү кыймылы мейкиндик жана убакыттын ийкем диалектикалык байланышында калыптанган. Көчмөн кыргыздардын географиялык чөйрөнү өздөштүрүүлөрү, алардын негизги эмгеги малчылык менен аңчылык аркылуу аныкталгандыктан, алардын таанып-билүүдөгү демейки билимдеринин басымдуу бөлүгү чөйрөнү билүүгө, аны өзгөртүүгө багытталган. Тоолуу аймактардан орун алуу көчмөндөрдүн жашоосун жөнгө салып, адамдардын мүнөзүн калыптандырган. «Көчүп жүрүүчү философиялык ойлорду жаратуу мүмкүндүгүнө ээ болгон, анын ой-жүгүртүү фантазияга бай, эркин кыялечтиктен турган. Поэзияны сүйгөн. Мисалы, алар ыр жандуу болушкан, алардын

¹ Ормонов Т. Педагогическая «пансофия» киргизского народа// Советская педагогика. - 1978, - № 1. - С. 128.

мифтери менен жомоктору образдарга жана моралдык-этикалык нормаларга жык толгон».² Автордун көз карашына кошулуп, байыркы кыргыздардын элдик чыгармалары табияттын сулуулугун сүйүп, эстетикалык табиттеги руханий казынасын чагылдыруу менен элибиздин таанып-билүү дараметин да көрсөтүп турат. Алардын дүйнөгө болгон көз караштары оозеки ыр түрүндө берилип, эркин ой жүгүртүүлөрдөгү образдардын курч маанидеги маселе катары борборлоштурулушу эмпирикалык билимдердин рационалдуу өнүгүн түзөт.

Кыргыз элинин дүйнөнү таанып-билүүсүндө ааламдагы чексиздик, андагы нерселердин кыймылы жердеги жашоо менен теңдеш каралган. Мындай образдарды берүүдө таанып-билүү процесси нерселердин окшош өнүттөрүн салыштыруу жана бириктирүү аркылуу жүргүзүлөт. Ошондуктан, Асман менен Жердин жашоосунун бирдей каралышы андагы объектилерди өздөштүрүүгө жүргүзүлгөн аракеттер деп эсептөөгө болот. Алсак, кыргыздардын мифологиялык көз караштары боюнча Үркөр да, Жетиген да бир мезгилде жерде жашаган эле адамдар экен. Үркөрдүн Үлпүлдөк аттуу сулуу кызы болуп, аны жер үстүндөгү жети каракчы уурдап алып, асманга чыга качышат. Кызын алдырган Үркөр ызаланып, Жетигендин (жети каракчынын) аркасынан кууп чыгат. Ошол күндөн ушул күнгө чейин үркөрлөр жетигенди кубалап, жетпей жүрүшөт. Жылдыздардын Үркөр, Жетиген аталып калышы да ошондон имиш деген фантастикалык ой жүгүртүүдө жердеги, асмандагы дүйнөлөрдүн ортосундагы элестүү көрүнүштөр, нерсенин же кубулуштун мейкиндик, убакыт байланышында эске алынбай калгандыгы байкалат. Ал эми «Манас» эпосунда дүйнөнү таанып-билүүнүн, сүрөттөп туюнтуунун жалпы категориялары мейкин жана мезгил тууралуу элдик билимдерде жандуу баяндалат. Мисалы, профессор Ж. Бөкөшев белгилегендей, таанып-билүүдөгү мейкин жана мезгил кадимки маанисинде да («отуз экен бир айың», «жыл маалы болуп, ай он экиге толуп»), эпикалык ой-түшүнүктөрдүн мыйзам ченемине жараша да колдонулат. Мейкиндик менен мезгилдин биримдиги, туташтыгы баамдалат, хронотоп мүнөздө берилет: маселен, «кылым» түшүнүгү «жүз жыл» дегенди туюнтат, бирок көбүнчө эл-жердин бир аймагын, дубанды («жети кылым эл жыйып») дегенди билдирет. Эпосто «ат чабым», «тай чабым» түшүнүктөрү да экөөнүн бүтүндүгүн, өтмө катар байланышын көрсөтөт.³ Автордун пикирине кошулуп, таанып-билүүдө мейкиндик жана убакыт эки тенденциялык мааниде колдонуларын белгилейбиз. Биринчиси, «ат чабым» менен «тай чабымдын» айырмасы мейкиндик убакыттын катышында ажыратылып каралат. Башкача айтканда, «ат чабым» алыскы, ал эми «тай чабым» жакынкы жолдун узактыгын белгилейт.

Ошондой эле, таанып-билүүдө кыймыл, мейкиндик, убакыттын чагылдырылышы дүйнөнүн төрт тарабы – чыгыш, батыш, «күн тарап», «түн тарап» түшүнүктөрүндө белгиленет жана анын алты багыты да айтылат (байыркы Индияда да мейкиндикти алты мүчөгө ажыратышкан). Дүйнө үч кабатка жиктелет: Манасты жандаган алп кара куш – үстүңкү, көк бөрү – ортоңку, ажыдаар – төмөнкү катмардын өкүлдөрү. Жер демейде жети кабат мүнөздөлөт. Жердин тоголок, тегерек туруму элестелет («Жердин өзү дөңгөлөк», «Толгонуп дүйнө жүзүнө Тогуз айда жетиптир»)⁴. Бул көз карашта мейкиндикте жана убакыт байланышында материянын чөйрөлөргө бөлүнүшү, андагы багыттардын көрсөтүлүшү

² Дианова, В. М. Россия – Монголия: Культурная идентичность и межкультурное взаимодействие [Текст]: моногр. / В. М. Дианова. – Москва-Берлин: Директ-Медиа, 2014. – С. 254.

³ «Манас» энциклопедиясы [Текст] / башкы ред. А. Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы ред., 1995. – 2-т: «Манастын сюжети – Ярупа. – 100 б.

⁴ «Манас» энциклопедиясы [Текст] / башкы ред. А. Карыпкулов. Жогоруда аталган китеп, – 101 б.

реалдуу дүйнөнүн моделинен, байыркы кыргыздардын таанып-билүүдө өнүгүү, кыймыл категорияларынан кабардар экендигин берет. Кыргыздардын түшүнүгүндө мейкиндик бош, көндөй, жай, абстракт түшүнүк эмес. Ал белгилүү ыраатка ээ, окуя, зат, буюмдардын орун абалын, жайгашышын туюнтат, көп катмарга жиктелет. Курчаган чөйрө оңго-солго, жөнгө – касиеттүү мифологиялык түргө ажыратылат. Тоо жана түз, көк жана суу, жоо тарап жана өз тарап даана бөлүнөт. Мейкинди жиктеп-ажыратууда «орто» өзгөчө мааниге ээ болот: «Манжу кыргыз ортосу Жер очогун ойдурам»;⁵ «Кара калмак, кыргыздын Орто жерин чек кылып».⁶ Орто мейкиндик эки бет гана бөлбөстөн, анын уюгун, ордосун да туюнтат. Ошондуктан душманга «төрүнө кудук казбасам» деп кекенишет, башкача айтканда бул очогунду бузам, ордонду тартам деген түшүнүктөрдө айтылат.

Дүйнөнү таанып-билүүдө аралык ар кандай баяндалат, ал ошо кездеги турмуш мүнөзүнө жана дүйнө түшүнүккө ылайык ченелет. Манас Каныкейге күйөөлөп баратканда жолдо он эки түнөп жетишет. Бул чындыкка жакын. Ошол эле учурда өзгөчө тулпар Мааникер жөнүндө кеп болгондо:

Алтымыш күндүк дайрадан
Аттап өтөр жан эле.
Токсон күндүк тоолордон
Басып өтөр мал эле.⁷

Эпосто окуя-заттын мезгилдик чен-өлчөмү таамай тартылат. Жыл маалы, ай арасы, күн чактары ажыратылат. Окуянын убакыт-маалы «эт бышым», «ат жыгылып тургуча», «андай-мындай дегиче, ачып көздү жумгуча» сыяктуу түшүнүктөр аркылуу берилет. Кээде мезгил так белгиленет: «Үч ай он төрт күн болуп, Уруштун камын жегени».⁸ Экинчиси, кээде окуянын качан болгонун, канчага созулганын аныкташ мүмкүн эмес, эпикалык сюжеттин өнүгүшүндө мезгилдин жылышына анча басым жасалбайт. Ал токтоп калгандай же эч тиешеси жоктой. Эпос башталганда эле отуз бештеги Бакай менен Кыргыз «кары», «чал» деп мүнөздөлөт. Ошондон эпостун соңку бөлүктөрүнө чейин Бакайдын жаш курагында эч өзгөрүү болбойт, ал мезгил агымынан тышта тургандай.⁹ Ошондуктан таанып-билүүдө фантастикалык элестеги окуяларга көбүрөөк көңүл бурулуп, убакыттын орду байкалбай калгандай туюлат. Себеби эпостогу ар түрдүү кырдаалдардагы окуялардын көлөмдүүлүгүнө карабастан, андагы кээ бир каармандардын чыгарманын башында жаш курагы кандай сүрөттөлсө, аягына чейин ошол мүнөздө сакталгандыгы жогорудан даана көрүнөт. Бул каармандардын акылман сапаттарынын түбөлүктүү экендигин чагылтуу аракеттери сыяктанат.

Көчмөндөрдүн дүйнөнүн моделин түзүүдө мейкиндикти үчкө бөлүү, адам табият жана коом байланышындагы көз караштардын синтезинен келип чыккан модель. Кыргыз элинин фольклорист-изилдөөчүсү профессор Ш.Б.Акмолдоеванын «Манас ааламы» деген эмгегинде

⁵ Манас [Текст]: кыргыз элинин баатырдык эпосу / Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – II - китеп. – 9 б.

⁶ Манас [Текст]: кыргыз элинин баатырдык эпосу / Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. Жогоруда аталган китеп. – 12 б.

⁷ Манас [Текст]: эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча; башкы ред. Ч. Т. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 3 - китеп. – 87 б.

⁸ Манас [Текст]: эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча; башкы ред. Ч. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – 2 - китеп. – 129 б.

⁹ «Манас» энциклопедиясы [Текст] / башкы ред. А. Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы ред., 1995. – 2-т: “Манастын сюжети – Ярупа. – 101 б.

ал мындайча берилет: «Үстү, Жогорку дүйнө, асман – эркектик башталма – шак (дарактын), баш (адамдын), чоку (тоонун); Ортосу, ортоңку дүйнө – Асман менен жерди бириктирүү, эркек менен аялды бириктирүү – сөңгөк (дарактын), тулку (адамдын), этеги (тоонун); Асты, төмөнкү дүйнө – жер (жаратуучу башталма) Аялдык башталма – тамыр (дарактын) – буттар (адамдын), капчыгай, үңкүр ж.б».¹⁰ Автордун пикиринде жогорку жана төмөнкү дүйнөнү өздөштүрүүгө мүмкүндүк берген категориялардын жардамында ортоңку дүйнөнүн катышы алына тургандыгы тастыкталат. Ага ылайык таанып-билүүдө Жогорку – Теңирдин жана Төмөнкү – Жер менен байланышкан, Ортоңку бөлүгү – биосистеманын эволюциялык өнүгүүсү, алардын карым-катышынан түз көз каранды экендиги туюндурулат. Ошондой эле адамдар жашоодо күнөө иш жасабаса ааламдын жогорку деңгээлинен, ал эми жамандык менен жүрсө, жердин астынкы бөлүгүнөн орун алып, андагы ысыкка күйүп, жаны кыйналат деп түшүнүшкөн. Көрүнүп тургандай, бул элестөөлөр мейкиндик менен убакыттагы адам бытиесинин кыймылынын маңызын түшүнүүгө аракеттин натыйжасы болуп саналат.

Дүйнөнү таанып-билүүдөгү мындай ой жүгүртүүлөрдү «Эр Төштүк» эпосунан да байкоого болот. Эпосто жер алдындагы дүйнө менен адамдардын ортосундагы мамилелер, кереметтүү мифтик образда чагылдырылат. Ал Төштүктүн жер астына түшүп кеткенде Алп Кара Кушка карата айтылган сөзүнөн ачык көрүнөт:

Эки түгөй баламды
Айткан сөзүң угамын
Жер үстүнө өзүңдү
Айланып алып чыгамын.¹¹

Эпосто төмөнкү дүйнөнүн бытиеси адам аркылуу мамилесинен баяндалат. Демек, таанып-билүүдөгү дүйнөнүн бүтүндүгү, биримдиги, өз ара байланыш элементтерин далилдөөгө багытталган идеялар эмпирикалык деңгээлде фантастикалык элестөөлөр менен аралаш таанылса да, анын ички мазмунунда реалдуу чындыктын кайсы бир деңгээлде чагылышын даана байкоого болот. Жогорудагы каралган үч бөлүктүн маңызы ажырым түрүндө эмес, мейкиндик жана убакыттын байланышында жашаган бардык нерселердин жана кубулуштардын бир системада кабыл алынышында жатат. Бул болсо өзүнүн фантастикалуулугуна карабастан, кыргыздардын эмпирикалык жалпы дүйнө таанымынын негизинде бүтүндүүлүк принцибинин орун алгандыгын айгинелейт.

Толугу менен органикалык жана органикалык эмес жаратылыш өзүн-өзү өнүктүрүүчү система, ошондой эле ал өзүн өнүктүрүүчү жана бири-бири менен байланышкан, таанууга жана түшүндүрүүгө мүмкүн эмес, башталыш же аягы белгисиз болгон, түрдүү деңгээлдердеги уюшулган системалардан түзүлөт.¹² Дүйнөнүн жаралышы жөнүндөгү илимий көз караштар жеткиликтүү болбосо да, теориялык изилдөөлөр табият системасынын объективдүүлүгүн тастыкташат. Демек, “Манас” эпосундагы материянын атрибуттары болгон кыймыл, мейкиндик, убакыт түшүнүктөрүнүн интерпретацияланышы мифологиялык-философиялык деңгээлдерде ассоциацияланып, байыркы кыргыздардын дүйнөнү элестөөлөрүндө объективдүүлүк жөнүндө орун алган экендигин четке кагууга мүмкүн эмес. Ошондой эле,

¹⁰ Акмолдоева, Ш. Б. “Манас” ааламы [Текст] / Ш. Б. Акмолдоева. – Бишкек: Илим, 2003. – 82 б.

¹¹ Эр Төштүк [Текст]: эпос / С. Каралаевдин айтуусу боюнча; жалпы ред. А. Акматалиев. – Бишкек: Шам, 1996. – 54 б. – (Эл адабият сер. 2-т.).

¹² Аверьянов, А. Н. Системное познание мира [Текст]: метод. проблемы / А. Н. Аверьянов. – М.: Кн. по Требованию, 1985. – 81 с.

кыргыздар убакытка маани берип, мезгилди таамай-таасын сөздөр менен сүрөттөп айтышкандарын арбын учуратууга болот. Мисалы; бүлбүл, таң куланөөк, апак-шапак, чыгыш агарган, супасаадак, таңкы азан, короз кыйкырган, күн кылтыйган, күн чыккан, күн аркан бою көтөрүлгөн, күн кулач көтөрүлгөн, күн текши тийген, шашке, улуу шашке, жалган түш, чын түш, түш, чак түш, түш оогон, сарт бешим, бешим, кеч бешим, дигер, күн батар, күүгүм, шам, акшам, иңир, үрүл-бүрүл, куптан, жатар, жылдыз чыккан, текши уйку, түн ортосу, түн оой, түн каракчы, таң каракчы, таңга жуук, таң атаар, кой короодон козголгон, күн найза бою көтөрүлгөн ж.б. деген сыяктуу түшүнүктөр буга күбө. Таанып-билүүдө дүйнөнүн мезгил өлчөмүнө, мейкиндикке так мүнөздөө көрсөтүү менен эмпирикалык билимдерде рационалдык тенденциялардын болушун чагылтып, изилдөөчүлөрдү кайрадан элибиздин баалуу мурастарын карап чыгууга жол ачты.

Көчмөн кыргыз элинин таанып-билүүсүнүн басымдуу бөлүгү эмпирикалык деңгээлде болуп, мындай билимдердин калыптануу илимде чоң мааниге ээ. Демейки тажрыйбанын багыты менен кошо таанылган айлана-чөйрө жөнүндөгү көз караштар, алардын таза акыл-эсинин катышуунда да синтезделген. Демек, кыргыздар эмпирикалык тенденциянын таанып-билүүдөгү формаларын пайдаланып, дүйнө жөнүндөгү образдарга ээ болушкан. Мындай көрүнүштөрдө алардын адам, жаратылыш, коом жана бүтүндөй Аалам жөнүндөгү элестөөлөр орун алган. Эмпирикалык билимде таза сезимдүүлүк эле болбойт. Анын катмарында байкоонун берилиштери – дайыма белгилүү тилде чагылдырылат: мына ушул тил, демейки түшүнүктөрдө эле колдонулбастан, ошондой эле өзгөчө илимий терминде дагы колдонулат. Байкоонун берилиштерин сезимдик таанып-билүүнүн формаларына – туюм, кабылдоо, элестөөгө гана келтирүүгө болбойт. Мына ушунда сезимдик менен рационалдуулуктун татаал чырмалышы пайда болот.

Бирок, эмпирикалык дүйнө таануу байкоо менен эле чектелип калбайт. Ал байкоонун берилиштеринин негизинде билимдердин өзгөчө тиби – илимий фактылардын калыптанышын шарттайт. Байкоо биздин сезүү органдарыбыздын жардамында нерселердин сырткы кубулуштарын өздөштүрүү катары эсептелинет. Мындан алынган маалыматтар аң-сезимде чагылып, илимде фактылардын пайда болушун камсыз кылат. Бул процессте илимий факт байкоонун берилиштерин өтө татаал рационалдык иштеп чыгуусунун жыйынтыгы катары пайда болот: аларга ой жүгүртүү, түшүнүү, интерпретациялоо кирет. Мына ушул мазмунда илимдин фактылары сезимдик менен рационалдуулуктун өз ара байланышынын натыйжасы болуп эсептелет. Адамдардын дүйнөнү таанып-билүүдө адекваттуу билим алышы мына ушул эки тенденциянын бири-бири аркылуу гармониялык катнашынын негизинде ишке ашат. Албетте, философия илиминин тарыхында таанып-билүүнүн эмпирикалык жана рационалдык деңгээлдери ажырым багыттар катары, башкача айтканда, эки диллемада каралып келген. Мисалы, англис философу Ф. Бэкон эмпириктердин негиздөөчүсү жана француз элинен чыккан Р. Декартты рационалист деп тааныйбыз. Бул философтордун ою боюнча, дүйнөнү таанып-билүүдө эки деңгээлдердин өз алдынча катышуу менен гана мүнөздөлөт деп түшүндүрүшөт. Бирок, таанып-билүү процесси андай жүргүзүлбөй тургандыгы кийинки илимий изилдөөлөрдөн далилденип отурат. Тактап айтканда, эмпирикалык жана рационалдык деңгээлдер өз ара тыгыз байланышта болот.

Демек, кыргыз эли айлана чөйрөгө байкоо жүргүзүү менен ой жүгүртүп, түшүнүүгө аракет жасашкан. Таанып-билүүдө алар өздөрүнүн билимдерин түшүндүрүүгө да далалат жасагандары элдик оозеки чыгармалардан аныкталып турат. Элибиз ыр жандуу болуп, ыр

түрүндө тизмектелген түшүнүктөрдүн ар бири, бүгүнкү күндө өз маанисин табууда. Ошондуктан, улуттук философиялык изилдөө контексти, элибиздин эмпирикалык билимдерине анализ жүргүзүү, кыргыздардын баалуулуктарынын кайрадан жаралышы менен мүнөздөлүп келет. Жогоруда белгиленгендей, илимге чейинки билимдердин комплекси атайын изилдөөгө татыктуу. Мына ушул жааттагы көп убакытка чейин орун алган кемтикти толтуруу максатында жазылган А. Байбосуновдун «Донаучные представления киргизов о природе» (Фрунзе, 1990) деп аталган мазмундуу китеби өзгөчө сөз кылууга арзыйт. Бул китепте биринчи жолу кылымдар бою кыргыз элинде калыптанган жаратылыш кубулуштары тууралуу эмпирикалык билимдери иликтенген. Кыргыздардын астрономия, физика, математика, химия, география жана экология жаатындагы илимге чейинки түшүнүмдөрү элдин рухий маданиятынын баалуу булактары катары белгиленген. Автор бул багыттагы изилдөөсүн улантып бир катар илимий макалаларды, «Легендарлуу ойчулдардын философиялык көз караштары» (Бишкек, 2001) аттуу китепти басмадан чыгарган. Ошондой эле Э. К. Шарипованын «Кыргыз элинин илимге чейинки дүйнө таанымы» жана Э.Б.Арапованын «Взаимосвязь эмпирических и теоретических познаний» деген диссертациялык иштеринде кыргыздардын эмпирикалык көз караштарына илимий-философиялык анализ жасалган. Ал эми салттуу билимдер боюнча О.А. Тогусаков., М.Ж. Жумагулов., Ж.К. Асановдордун «Кыргыздардын каада-салттарынын онтологиясы» (Бишкек, 2016) монографиясын жана Г.Т. Ботоканованын «Философский анализ традиционных знаний кыргызов» (Бишкек-2015) изилдөө ишин кошууга болот.

Кыргыз илимий коомчулугу тарабынан да сөз болуп жаткан проблема боюнча илимий иш аракеттер көрүлүп келүүдө. Атап айтканда, «Манас» эпосунун 1000 жылдык маарекесине карата басмадан жарык көргөн 2-томдук «Манас» энциклопедиясы үчүн даярдалган З. Бейшеев менен Ж. Бөкөшовдун аалам, А. Байбосуновдун аба ырайы, астрология, астрономия, А. Бакиров менен К. Осмонбетовдун жер бетинин түзүлүшү, жер кыртышындагы кыймылдар, анын өзгөчөлүктөрү, К. Осмонбетовдун кен байлыктар, Ж. Бөкөшовдун мейкин жана мезгил, К. Акматовдун өсүмдүктөр дүйнөсү (флора), С. Карагуловдун Тараза жылдыз, И. Молдобаевдин элдик медицина тууралуу мазмундуу илимий макалаларында кыргыз элинин эмпирикалык түшүнүктөрү, тажрыйбасы, маалыматтары изилдөө элегинен өткөн.

КР УИАнын философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр Институту тарабынан дагы бул багытта алгылыктуу илимий-изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. Анын натыйжасы катары, илимпоздордун тобу тарабынан даярдалган жана 2003-жылы басмадан чыккан «Элдик мурастын философиясы» деп аталган китепти атаса болот. Китепте кыргыз элинин тарыхый мурастарынын философиялык маңызын ачуу менен бирге, алардын дүйнө тааным процессинин калыптанышынын өзгөчөлүгүнө системалуу структуралык анализ жүргүзүлгөн. Көчмөн кыргыздардын салттуу маданиятынын көптөгөн компоненттеринин ичине кирген илимге чейинки көз караштарынын, дүйнө таанымынын, башкача айтканда, философиялык ой-жүгүртүүсүнүн өсүп-өнүгүү динамикасынын булактары көрсөтүлгөн.

Дүйнөнү таанып-билүүнүн сезимдик жана рационалдык деңгээлдерин бириктирип, сырткы чөйрөнү өздөштүрүүгө өбөлгө түзгөн, салттык билим ар бир көчмөн элдин жашоосунда орчундуу мааниге ээ. Ата-бабадан, укумдан-тукумга калуучу демейки билимдердин ырааты аксиологиялык түзүлүшкө татыктуу. Демейки (эмпирикалык) жана теориялык деңгээлдеги билимдерди анализдөөдө коомдук аң-сезим категориясы негизги ролдо турат.

Коомдук аң-сезим өзгөчө татаал кубулуш, ал динамикалык, татаал структурага ээ, коомдук болумуштун структурасы менен алдын ала аныкталат. Бизге белгилүү болгондой, коомдук аң-сезим – бул коомдун рухий жашоосу, коомдук болумуштун, сезимдерде, маанайларда, көз караштарда, идеяларда, теорияларда чагылышы жана аларга таасир этиши. Коомдук аң-сезимди шарттап турган жеке адамдын аң-сезими таанып-билүү процессинде борбордук феномен катары кызмат кылат. Мына ошентип, байыркы кыргыздардын дүйнөгө болгон көз караштары элдик оозеки чыгармаларда чагылып, андагы эмпирикалык билимдердин чогулушу дүйнөнүн сүрөтүн элестетип, философиядагы борбордук категориялардын анализденишинен кабар берүүдө.

Колдонулган адабияттар

1. Акмолдоева, Ш. Б. “Манас” ааламы [Текст] / Ш. Б. Акмолдоева. – Бишкек: Илим, 2003. – 160 б.
2. Аверьянов, А. Н. Системное познание мира [Текст]: метод. проблемы / А. Н. Аверьянов. – М.: Кн. по Требованию, 1985. – 263 с.
3. Дианова, В. М. Россия – Монголия: Культурная идентичность и межкультурное взаимодействие [Текст]: моногр. / В. М. Дианова. – Москва-Берлин: Директ-Медиа, 2014. – 471 с.
4. «Манас» энциклопедиясы [Текст] / башкы ред. А. Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы ред., 1995. – 2-т: “Манастын сюжети – Ярупа. – 432 б.
5. Манас [Текст]: кыргыз элинин баатырдык эпосу / Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – II - китеп. – 448 б.
6. Манас [Текст]: эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча; башкы ред. Ч. Т. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 3 - китеп. – 348 б.
7. Манас [Текст]: эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча; башкы ред. Ч. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – 2 - китеп. – 452 б.
8. Ормонов Т. Педагогическая «пансофия» киргизского народа// Советская педагогика. - 1978, - № 1. - С. 128.
9. Исмаилова, С. Ж. “Манас” эпосунун кыргыз элинин турмушунан алган орду / С. Ж. Исмаилова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 190-196. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_190. – EDN: UTISXK.
10. Эр Төштүк [Текст]: эпос / С. Каралаевдин айтуусу боюнча; жалпы ред. А. Акматалиев. – Бишкек: Шам, 1996. – 447 б. – (Эл адабият сер. 2-т.).

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOSOPHY. SOCIOLOGY. POLITICAL SCIENCE

e-ISSN: 1694-8823

№1(1)/2023, 43-48

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 1 (091) 008

DOI: [10.52754/16948823_2023_1\(1\)_6](https://doi.org/10.52754/16948823_2023_1(1)_6)

**ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СЕМАНТИЧЕСКИХ ПАРАДИГМ
В КОНТЕКСТЕ ЛИНГВИСТИКИ**

ТИЛ ИЛИМИНИН КОНТЕКСТИНДЕ СЕМАНТИКАЛЫК ПАРАДИГМАЛАРДЫН
ТАРЫХЫЙ-ФИЛОСОФИЯЛЫК ИНТЕРПЕТАЦИЯСЫ

HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL INTERPRETATION OF SEMANTIC PARADIGMS IN
THE CONTEXT OF LINGUISTICS

Каримова Айчолпон Акматалиевна

Каримова Айчолпон Акматалиевна

Karimova Aicholpon Akmataliyevna

преподаватель, Кыргызско-Узбекский международный университет имени Б. Сыдыкова

окутуучу, Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек улуттук университети

Lecturer, Kyrgyz-Uzbek International University named after B.Sydykov

Бабакулова Рая Байназаровна

Бабакулова Рая Байназаровна

Babakulova Raya Bainazarovna

старший преподаватель, Ошский государственный университет

улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

Senior Lecturer, Osh State University

ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СЕМАНТИЧЕСКИХ ПАРАДИГМ В КОНТЕКСТЕ ЛИНГВИСТИКИ

Аннотация

Семантические парадигмы в контексте лингвистики имеют большое значение для изучения языка. Для данной цели применяют различные подходы (способы, методы), как историко-философский, сочетающий в себе исторические факты развития и размышления известных ученых. На сегодня ни один из подходов не является наиболее эффективным, поэтому проблематика данного вопроса также является актуальной. При регулярных исследованиях можно выявить различные закономерности, показатели и важные особенности, что может стать основой для более глубокого изучения темы.

Ключевые слова: семантика, история, философия, лингвистика, парадигма, концепция, интерпретация.

ТИЛ ИЛИМИНИН КОНТЕКСТИНДЕ СЕМАНТИКАЛЫК ПАРАДИГМАЛАРДЫН ТАРЫХЫЙ-ФИЛОСОФИЯЛЫК ИНТЕРПЕТАЦИЯСЫ

Аннотация

Тилди изилдөө үчүн тил илиминин контекстиндеги семантикалык парадигмалардын мааниси чоң. Бул үчүн тарыхый-философиялык өнүгүүнүн тарыхый фактылары менен белгилүү окумуштуулардын ой толгоолорун айкалыштыруу сыяктуу түрдүү ыкмалар (методдор, ыкмалар) колдонулат. Бүгүнкү күндө ыкмалардын бири дагы эң эффективдүү эмес, ошондуктан бул маселенин көйгөйлөрү да актуалдуу. Үзгүлтүксүз изилдөө менен ар кандай мыйзам ченемдүүлүктөрдү, көрсөткүчтөрдү жана маанилүү белгилерди аныктоого болот, алар теманы тереңирээк изилдөөгө негиз боло алат.

Ачкыч сөздөр: семантика, тарых, философия, лингвистика, парадигма, концепция, интерпретация.

HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL INTERPRETATION OF SEMANTIC PARADIGMS IN THE CONTEXT OF LINGUISTICS

Abstract

Semantic paradigms in the context of linguistics are of great importance for language learning. For this purpose, various approaches (methods, methods) are used, as historical and philosophical, combining historical facts of development and reflections of famous scientists. Today, none of the approaches is the most effective, so the problems of this issue are also relevant. With regular research, various patterns, indicators and important features can be identified, which can become the basis for a deeper study of the topic.

Keywords: semantics, history, philosophy, linguistics, paradigm, concept, interpretation.

Введение

Актуальность темы. Язык, прагматика его составляющих единиц, лингвистика связана напрямую с такими науками, как философия и психология, культурология и другими. Это обусловлено тем, что российские и зарубежные авторы научных трудов уверены, что в изучении языка важны философские взгляды ученых, их психологическое отношение к вопросу, что складывается в теоретические подходы изучения историко-философской интерпретации семантических парадигм в контексте лингвистики¹. Взаимосвязь и взаимозависимость языка с науками, подходами к изучению была доказана различными исследователями: Ч. Хоккет, У. Джемс, Т. Кун.

Также стоит отметить, что российские и зарубежные ученые стараются строить свои учения на определенных принципах и основах. Так, можно выделить единство метода, единство предмета, единство концепции. Как известно, возникновение языка можно связывать с появлением первых общин, а появление общих понятий и определений, его характеризующих, а также его составные элементы, с разными учеными и временными промежутками, так как для осознания каких-то истин требовалось время и исследования².

Известными философами, чьи труды сохранились до наших дней, были Платон, Аристотель, Филон, Плотин, Ф.Д.Э. Шлейермахер, В. Дельтей, М. Хайдеггер, Х.Г. Гадамер, Ф. Бэкон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Юм, Дж.С. Милль, Б. Рассел, Р. Карнап. Так, в записях Платона и Аристотеля упоминается понятие «семантика», под которым следует понимать смысл и значение языка. Таким образом, семантика является элементом логики и семиотики³. Поэтому, уже в Древней Греции общество было заинтересовано в текстах, предложениях и словах, а также в смысле и значении, которые с их помощью можно выразить.

Данные учения легли в основу множества исследований российских и зарубежных авторов научных трудов. По их мнению, ключевыми целями и задачами семантики являются выяснение смысла и значения языка, употребления и замены тех или иных слов и словосочетаний. Это обусловлено тем, что язык необходим для сложения фраз, текстов, а значит, каждое предложение или текст должен включать только значимые и смысловые части (логичность, системность, ясность, содержательность).

Так, впервые понятие «парадигма» было введено Т.Куном, который указывал, что под данным словом следует понимать определенные достижения науки, что воспринимаются и одобрены большинством ученых⁴ [4, с. 8]. К примеру, в научном сообществе выделяют семантические парадигмы лингвистики.

Для проведения исследований особенностей языка парадигмы важны из-за совокупности теорий, мнений, модели, образцы и т.д., на основании которых можно выявить языковые характеристики. По словам российских ученых, по результатам исследований можно принимать во внимание парадигму, которую можно оспорить только при масштабных

¹ *Беляевская Е.Г.* Три парадигмы семантических исследований (чем отличается когнитивный подход к лексической семантике от традиционных) // На стыке парадигм лингвистического знания в начале XXI века: Грамматика, семантика, словообразование. – Калининград, 2020. С-14.

² *Бруннер К.* История английского языка: В 2 т. – М., 2019. – Т. 1. – 323 с.; Т. 2. С-100.

³ *Гулыга Е.В., Шендельс Е.И.* О компонентном анализе значимых единиц языка // Принципы и методы семантических исследований. – М., 2018. С- 14.

⁴ *Ирисханова О.К.* О теории концептуальной интеграции // Изв. РАН. Сер. лит. яз. – М., 2020. С–8.

изменениях в науке – взглядов, подходов и т.д.

Последователями историко-философского развития исследований особенностей языка, семантики, парадигм и лингвистики стали М. Фуко, М. Борн, И. Лакатос и другие. Однако, только в 19 веке в разных государствах мира ученые стали связывать лингвистику с парадигмами языка. Научное сообщество заинтересовало именно историко-философское становление языка и его взаимосвязанных и взаимодополняющих элементов⁵. На основании понятий «парадигма», «лингвистика», «семантика» можно судить том, что для развития языка необходимы определенные правила и требования, стандарты, строгость.

Кубрякова Е.С. утверждает, что в отношении применения парадигм существует несколько признанных направлений, среди которых антропоцентрическое, социолингвистическое, когнитивное, психолингвистическое, лингвокультурологическое⁶. Поэтому, можно сказать, что российскими и зарубежными учеными парадигма признается как некая модель или механизм для выявления проблематики и ее решения в языке.

К лингвистической парадигме можно отнести следующие характеристики:

1. Экспансионизм.
2. Функционализм.
3. Экспланаторность.
4. Антропоцентризм.

По словам ученых, лингвистика рассматривается с разных ракурсов, а именно элементов изучения языка - фонетики, фонологии, морфологии, синтаксиса, лексикологии, стилистики, лингвистики текста, психолингвистики, социолингвистики, прагматингвистики⁷. К. Уилбером был предложен интегральный подход лингвистики, который представляет собой совокупность исследования гипотез, фактов и т.д. для правильного и эффективного распознавания и корректировки грамматического, фонетического, лексического и другого лингвистического содержимого.

Стоит отметить, что на сегодня не были выведены научным сообществом наиболее полные и ясные характеристики лингвистики и парадигмы, несмотря на долгие исследования на фоне историко-философской мысли.

С позиций интегрального подхода язык необходимо рассматривать как объект, рассредоточенный по четырем секторам, изучение которого невозможно без одновременного обращения к сознанию, языковой системе, культуре и социуму.

Современная парадигма лингвистики – парадигма интегральная. В ее основе лежит комплексное междисциплинарное исследование с учетом взаимодействия различных областей лингвистики⁸.

Младограмматики выделили конкретные и абстрактные значения, провели разграничение узуальных и окказиональных значений слов и описали основные виды

⁵ Касевич В.Б. О когнитивной лингвистике // Общее языкознание и теория грамматики. – М., 2018. С–20.

⁶ Кубрякова Е.С. Семантика в когнитивной лингвистике (О концепте контейнера и формах его объективации в языке) // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – М., 2019. С–7.

⁷ Мейе А. Введение в сравнительное изучение европейских языков. М.; Л., 2019. С-11.

⁸ Stern G. Meaning and change of meaning. – Gteborg, 2019.S-44/

изменения значения – сдвиг значения, специализацию значения, обеднение первоначального содержания представления, а также различные виды переноса значения (Пауль, 1960; Мейе, 1938). Классификация изменения значения слова впоследствии была уточнена Дж. Стерном (Stern, 1931), который выделял сужение, расширение и смещение (сдвиг) значения (shift of meaning), а также улучшение и ухудшение значения с уточнением лингвистического механизма изменения (литоты, гиперболы и др.).

Рассматривая эти результаты, легко заметить, что они точно соответствуют требованиям сравнительно-исторической парадигмы лингвистического знания. В результате проведенного анализа исследователь получает цепочку разных значений одного и того же слова, зафиксированных на разных этапах исторического развития языковой системы, от древнего состояния к современному, и проводит описание характера семантических изменений, не останавливаясь в деталях на том, как реально протекают семантические процессы, лежащие в основе этих изменений. Так, например, механизм изменения значения, описанный Г. Паулем, не выходит за рамки собственно лингвистических явлений. Причины изменения исследователь видит в появлении окказиональных значений, которые сначала функционируют параллельно с узуальными, а затем начинают отделяться от них, приобретая постепенно все большую самостоятельность. Различия в узуальных и окказиональных значениях слов оцениваются в терминах «элементов» значения. В частности, Г. Пауль отмечает, что «...окказиональное значение содержит в себе не только все элементы узуального, но даже и нечто большее. Встречаются также и такие отклонения, когда окказиональное значение включает в себе не все элементы узуального значения. Возможность такого частичного использования узуального значения слова объясняется тем, что в подавляющем большинстве случаев узуальное значение состоит из множества элементов, которые могут отделяться один от другого»⁹.

Под влиянием второй парадигмы лингвистического знания – структуральной, в начале 20 в. пришла на смену парадигме сравнительно- исторической. К концу 19 в. в сравнительно- историческом языкознании был накоплен богатейший материал, однако возможности известных наук письменных памятников, которые и давали компаративистике новое знание, были практически исчерпаны. Для дальнейшего развития лингвистической науки необходимы были новые подходы и новые методы, т.е. смена научной парадигмы¹⁰.

Приход новой научной парадигмы не связан, как многие считают, с полным отказом от достижений науки предыдущего периода и с отрицанием значимости полученных ранее результатов. Напротив, именно проблемы более ранней научной парадигмы, не получившие в ней своего удовлетворительного решения, становятся объектом самого пристального внимания в новой парадигме научного знания. Показать это можно на примере компаративистики 20 в., которая получила мощнейший толчок к дальнейшему развитию благодаря появлению метода внутренней реконструкции – метода, как это очевидно, структурной лингвистики¹¹.

Заключение. Ведущая идея – обращение к моделированию языковой способности

⁹ McMahon April M.S. Understanding language change. – Cambridge, 2019. S-17.

¹⁰ Мейе А. Введение в сравнительное изучение европейских языков. М.; Л., 2019. С- 22.

¹¹ Паршин П.Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века // Вопр. языкознания. – М., 2018. С-19.

человека, что предполагает выдвижение гипотез и подтверждение (или опровержение) их на конкретном языковом материале. Весь ход лингвистических исследований 19-20 вв. показал, что невозможно проанализировать и описать какое-либо языковое явление без понимания того, как говорящий пользуется им в процессе коммуникации и почему говорящий применяет (или реализует) некоторую языковую сущность именно так, а не иначе.

Список литературы

1. *Беляевская Е.Г.* Три парадигмы семантических исследований (чем отличается когнитивный подход к лексической семантике от традиционных) // На стыке парадигм лингвистического знания в начале XXI века: Грамматика, семантика, словообразование. – Калининград, 2020. – С. 60–72.
2. *Бруннер К.* История английского языка: В 2 т. – М., 2019. – Т. 1. – 323 с.; Т. 2. – 392 с.
3. *Гулыга Е.В., Шендельс Е.И.* О компонентном анализе значимых единиц языка // Принципы и методы семантических исследований. – М., 2018. – С. 291–314.
4. *Ирисханова О.К.* О теории концептуальной интеграции // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – М., 2020. – С. 44–49.
5. *Касевич В.Б.* О когнитивной лингвистике // Общее языкознание и теория грамматики. – М., 2018. – С. 14–21.
6. *Кубрякова Е.С.* Семантика в когнитивной лингвистике (О концепте контейнера и формах его объективации в языке) // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – М., 2019. – С. 3–12.
7. *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение европейских языков. М.; Л., 2019. – 510 с.
8. *Паришин П.Б.* Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века // Вопр. языкознания. – М., 2018. – С. 19–42.
9. *McMahon April M.S.* Understanding language change. – Cambridge, 2019. – 232 p.
10. *Stern G.* Meaning and change of meaning. – Göteborg, 2019. – 496 p.
11. *Султанбекова, Т. С., & Осмоналиева, А. Ч. (2023).* Грамматиканы кайра карап чыгуу: модалдык этиштер боюнча немис тилинде инновациялык дидактикалык түшүнүк. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (2), 203-213. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_2_23. EDN: MEOAIA.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOSOPHY. SOCIOLOGY. POLITICAL SCIENCE

e-ISSN: 1694-8823

№1(1)/2023, 49-54

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 78.01

DOI: [10.52754/16948823_2023_1\(1\)_7](https://doi.org/10.52754/16948823_2023_1(1)_7)

МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНДА МУЗЫКАЛЫК КАБЫЛ АЛУУНУ ӨНҮКТҮРҮҮ

РАЗВИТИЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ У ШКОЛЬНИКОВ

DEVELOPMENT OF MUSICAL PERCEPTION OF SCHOOLCHILDREN

Мурзакматов Аманбек Камытович

Мурзакматов Аманбек Камытович

Murzakmatov Amanbek Kamytovich

филос.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.филос.н., доцент, Ошский государственный университет
PhD, Associate Professor, Osh State University

suzak70@mail.ru

Абдираим уулу Куштарбек

Абдираим уулу Куштарбек

Abdiraim uulu Kushtarbek

магистрант, Ош мамлекеттик университети
магистрант, Ошский государственный университет
master's student, Osh State University

kushtar_abdiraimov98@icloud.com

МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНДА МУЗЫКАЛЫК КАБЫЛ АЛУУНУ ӨНҮКТҮРҮҮ

Аннотация

Бул макалада музыка сабагынын жүрүшүндө мектеп окуучуларынын ар кыл класстарынын музыкалык кабыл алуусун калыптандыруу; окуучулардын музыкалык кабылдоосун өнүктүрүү ыкмалары көрсөтүлөт.

Ачык сөздөр: музыка сабагы, музыкалык кабыл алуу, музыкалык кызыгуу, музыкалык адабият.

РАЗВИТИЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ У ШКОЛЬНИКОВ

DEVELOPMENT OF MUSICAL PERCEPTION OF SCHOOLCHILDREN

Аннотация

В данной статье речь идет о формировании музыкального восприятия школьников разных классов в ходе уроков музыки; представлены приемы развития музыкального слуха учащихся.

Abstract

This article is about the formation of musical perception of schoolchildren of different classes during music lessons; techniques for developing students' musical ear are presented. The results of the development of their interest in music and singing are discussed.

Ключевые слова: урок музыки, музыкальное восприятие, музыкальный интерес, музыкальная литература.

Keywords: music lesson, musical perception, musical interest, musical literature.

Жалпы билим берүүчү мектепте музыка сабагы музыканы сүйгөн, классикалык, заманбап жана элдик музыканын мыкты чыгармаларында камтылган композитордун идеяларынын тереңдигин, анын сезимдерин, ой толгоолорун түшүнө алган ойчул угуучуну калыптандырууга багытталган. Демек, музыкалык кабыл алууну өнүктүрүү мектеп окуучуларына музыкалык тарбия берүүнүн негизги милдеттеринин бири болуп саналат. Бул маселеге байланыштуу Д. Б. Кабалевский мындай деп жазат: «Интерес к музыке, увлеченность музыкой, любовь к ней, обязательное условие для того, чтобы она широко раскрыла и подарила детям свою красоту, для того, чтобы она могла выполнить свою воспитательную и познавательную рол... Любые же попытки воспитывать и обучать того, кто музыкой не заинтересовался, не увлекся, не полюбил ее, обречены на неуспех» [2].

Тилекке каршы, азыркы учурдагы жаштардын көпчүлүк бөлүгүнүн «олуттуу музыка» деп аталган нерсеге болгон кызыгуусу жок. Мындай жагдайдын бир себеби болуп өнүкпөгөн музыкалык кабыл алуу, анын натыйжасы болуп жаштардын музыкалык маданиятынын калыптанбагандыгы саналат. Ушулардын себеби болуп жаш балдардын музыкалык маданиятын тарбиялоо ишиндеги кемчиликтер, эң оболу бала бакча менен башталгыч мектептердеги музыкалык кабыл алууну калыптандыруудагы олуттуу кетирген каталиктер эсептелет.

Балдардын искусствону кабыл алуусун өнүктүрүү маселелерин көптөгөн ата мекендик жана чет элдик мугалимдердин, психологдордун, эстетиктердин эмгектеринен байкоого болот. Изилдөөгө Б. В. Асафьев, Б. М. Теплов, Б. Л. Яворский, В. Н. Шацкая, Н. Л. Грозненская, Д. Б. Кабалевский, В. Д. Остроменский, В. В. Медушевский, Е.В. Назайкинский, Н. А. Ветлугина жана башкалар чоң салым кошкон. Бул авторлордун илимий-методикалык эмгектеринде музыкалык тарбиялоо сабактарында кенже класстын мектеп окуучуларынын музыканы кабыл алуу жөндөмүн өнүктүрүүнүн, калыптандыруунун ар кандай педагогикалык жолдору ачып көрсөтүлгөн.

Музыкалык тарбиянын милдеттери жаш баланын инсандык сапаттарын ар тараптуу жана гармониялуу тарбиялоонун жалпы максатына баш ийдирилет жана музыкалык искусствонун өзгөчөлүгүн жана мектепке чейинки балдардын жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен түзүлөт.

1. Музыкага болгон сүйүүсүн тарбиялоо.
2. Аларды түрдүү музыкалык чыгармалар менен тааныштыруу.
3. Эмоционалдык боорукердикти, көңүлчөөктүктү өнүктүрүү.
4. Музыкалык табиттин пайда болушуна жана алгачкы көрүнүшүнө көмөктөшүү.
5. Балдарга жеткиликтүү болгон музыкалык ишмердүүлүктүн бардык түрлөрү боюнча чыгармачылык активдүүлүктү өнүктүрүү.

Кенже класстагы мектеп окуучуларынын музыкалык кабыл алуусу боюнча маселеге В.К. Белобородованын, Т.В. Нагорнаянын, С.Х. Шаломовичтин эмгектеринде көңүл бурулат [1]. Алар кенже класстагы мектеп окуучуларында музыкалык кабылдоонун сенсомотордук мүнөзү басымдуулук кылаарын жана музыкалык чыгармалардын каармандары менен түздөн-түз кайгыруу же кубануу, эмоционалдык идентификация болууга жакын экендигин белгилешкен.

Жаш балдардын аң-сезимдүү музыкалык кабылдоосун калыптандыруу – жаш курак өзгөчөлүктөрүнөн көз каранды болгон татаал, бирдей эмес жараян болуп саналат. Жети жаштагы балдар үчүн өзүн-өзү ар кандай формада көрсөтүүнү каалоо мүнөздүү. Мисалы, үн,

визуалдык, оозеки, кыймыл түрүндө. Аларда визуалдык-окуя таасирлери угууга караганда басымдуулук кылат. Бул окуучулар музыканын мүнөзүн кыймыл-аракетте активдүү билдиришип, музыкалык образдардын сүрөттөрүн тартышат. Сегиз-тогуз жаштардагы балдар музыканы бир кыйла дифференцияланган угуп кабыл алууга жөндөмдүү болушат. Максаттуу иш алып барганда аларга мелодиянын, ритмдин, ладдын ж.б. үнүнүн бийиктигинин ачык-айрым ролун түшүнүү жеткиликтүү болот. Тогуз жаштагы балдар музыка жөнүндө оозеки билдирүүлөрдү жасоо тажрыйбасына ээ болушат, бирок сөз байлыгы жетишсиз калыптангандыгы байкалат. Ошондуктан окуучулардын сөз байлыгын кеңейтүү боюнча максаттуу иш алып баруу зарыл.

Мектеп окуучуларынын музыканы кабылдоо жөндөмү айрым этаптардан өтүү аркылуу ырааттуу өнүгөт. Ал этаптар өтө так чектерге ээ эмес, бирок баары бир айырмаланып турушат [4].

Биринчи этап (7-8, Балдар искусство мектебинин 1-2-класстары). Окуучулардын музыкалык кабылдоосу ачык эмоционалдуу, жалпыланган, конкреттүү-образдуу болот. Музыкалык чыгарманын жалпы мүнөзүн, музыкалык экспрессивдүүлүк негизги каражаттарын (темп, динамика, регистр, режим, тембр жана башкалар.) жакшы кабыл алышат. Жандуу образдарга, жөнөкөй жана түшүнүктүү тилге жана формага ээ балалыктын тааныш дүйнөсүн баяндап берген шайыр музыканы жактырышат. 1,5-2,5 мүнөт музыканы кунт коюп угууга жөндөмдүү. Окуучулардын музыкалык ой жүгүртүүсү жана угуусу али жетишээрлик деңгээлде өнүгө элек, Алардын турмуштук тажрыйбасы дагы аз.

Экинчи этап (9-10 жаш, Балдар искусство мектебинин 3-4-класстары). Музыканы кабыл алуунун эмоционалдуулугу музыканын маанисин түшүнүүгө аракет кылуу менен толукталат: ал эмне жөнүндө, түшүндүрмөлөрдү алуу (аталышы, сюжети, жаралуу тарыхы).

Бул курактагы балдарга баатырдык темадагы музыка, элдик музыка жагат. Музыкалык чыгарманы 3-5 мүнөт кунт коюп угууга жөндөмдүү. Башталгыч класстын окуучулары тынчы жок, ошондуктан алардын жаш курак өзгөчөлүгүнө жараша бир түрдүү, монотондуу ишмердүүлүк кылууга болбойт.

Муну эске алып, окуучулардын көңүл бурушу менен кабыл алуусунун мокоп калбашына каршы туруш үчүн, тез чарчап калууну болтурбаш үчүн, ошону менен бирге эле учурда балдар «тажатма» деген сөз менен аныктап жүргөн абалга жетпеш үчүн музыканы угуу сабагында мугалимдер тынымсыз ар кандай иш-аракеттерди (ырдоо, музыка угуу, музыкалык чыгарма тууралуу сүйлөшүү, музыкалык аспаптарда ойноо ж.б.) алмаштырып туруусу керек [4].

Кабыл алуу процессин изилдөөчүлөр искусствону жана музыканы кабыл алуунун бир нече тибин аныкташат, анын ичинде кабылдоонун ар бир тибин белгилүү бир жаш мезгилине туура келет.

Баёо-реалисттик кабылдоо эстетикалык нерсени кабылдоонун баштапкы же биринчи тепкичи болуп саналат. Ал мектепке чейинки балдар үчүн же кээ бир жаш мектеп окуучулары үчүн мүнөздүү. Баёо-реалисттик кабылдоодо жаш баланын өзүн-өзү аңдоосу негизинен жаш балдардын эгоцентристтик ой жүгүртүүсүнө негизделет. Көркөм чыгарманы эмоционалдуу кабылдап жаткан жаш бала ошол чыгармада баяндалган кырдаалды чындап эле болгон нерсе катары, ал эми анын каармандарын чындап жашаган же жашап жаткан адамдар катары кабыл алат. Жаш балдарда искусство чыгармаларын эстетикалык кабыл алуунун ушул этабынын

башкы милдети болуп тигил же бул музыкалык чыгармалардагы каармандарды аныктоодо жардам берүү болуп саналат. Ал нерсе музыкалык чыгармаларда музыкалык интонациялар катары көрсөтүлүшү мүмкүн [5; 7].

Искусствону кабыл алуунун интуитивдик-эстетикалык тиби – жаш балдардын кабылдоосун өнүктүрүүнүн кийинки этабы. Ал кенже класстын окуучуларынын жаш курагына көбүрөөк ылайык келет. Башталгыч мектеп курагындагы балдарда рефлексиялык жөндөмдүүлүктөр калыптанат жана өнүгөт (В.В.Давыдов, Д.Б. Элконин ж.б.), анын аркасында бала өзүнө көңүл буруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. "Эстетикалык рефлексия" эстетикалык объектилерди кабыл алуу процессинде баланын өзүн-өзү баалоосу катары ачылат. Өзүнүн эмоционалдык кабылдоосун башка адамдын эмоционалдык кабылдоосу менен салыштыруу билүүсү жаш балдарды искусствону кабыл алуунун интуитивдик-реалисттик тибине жеткирет. Окуучулар өз алдынча, алдын ала ойлонбой эле көркөм чыгарманы кимдир бирөө жараткан деген тыянакка келишет. Бирок көп учурда бул автордукту өзгөчө жөндөмү бар сүрөтчү-жаратуучуга эмес карапайым адамга (апасына, агасына, мугалимге ж.б.) ыйгарышат. Карым-катнаш төмөнкү субъектилерден турат: бала – каарман – автор. Искусствону интуитивдик-эстетикалык кабыл алууда бул карым-катнаш окуучу тарабынан мындан ары жашоонун так көчүрмөсү катары кабыл алынбайт. Көркөм чыгарма жараткан, турмушта чындап жашаган автор, кенже класстын окуучуларына чыныгы турмуштагы нерсе менен ойдон чыгарылган нерсенин ортосундагы чекти ажыратууга мүмкүндүк берет [5].

Искусствону кабыл алуунун өнүгүшүнүн жогорку деңгээли болуп, ошол процеске автордун образы аралашкан учур болгон эстетикалык кабылдоонун өзү саналат. Автордун образын аныктоо менен бирге, жаш бала аны реалдуу эмес инсан катары жана анын идеялары, сезимдери жана тажрыйбасы ал тарабынан чыгарманын мазмуну жана көркөм формасысында ишке ашырылганын түшүнөт [5; 7].

Учурда эстетикалык кабылдоо искусствону «гумандаштырып» кабыл алуу катары чечмеленет жана жаш балдарга көркөм билим берүү тармагындагы окумуштуулардын (Л. В. Горюнова, Г. Н. Кудина, А. А. Мелик-Пашаев, Б. Н. Неменский, З. Н. Новлянская, Л. В. Школяр ж.б.) изилдөө предмети болуп саналат [5].

Ошентип, искусствону, анын ичинде музыканы дагы эстетикалык кабыл алуу, вертикаль түрүндө болот жана өзүнө төмөнкү типтерди камтыйт – баёо-реалисттик, интуитивдик-эстетикалык жана кабылдоонун накта эстетикалык тиби.

Искусствону эстетикалык кабыл алуу жана музыканы кабыл алуу процессинде кабыл алынган нерсенин «жанданышы» жана «гумандуу болушу» болуп өтөт. Музыкалык кабылдоо учурунда кенже класстын окуучуларында пайда болгон эмоциялар, ички ой толгоолор, маанайлар, ойлор музыканы гана таанып билүүгө алып келбестен адамдын өзүн-өзү таанып билүүсүнө дагы алып алып келет. Музыканы кабыл алуу процессинде төмөнкү негизги субъектилерди айырмалашат: автор (композитор), аткаруучу, угуучу (мектеп окуучусу) жана каарман.

Музыкалык кабыл алууну калыптандырууда балдардын жаш курактык өзгөчөлүктөрү эске алынат. Кичинекей мектеп окуучуларынын музыкалык кабылдоосу эмоционалдык, жалпыланган нерседен тартып аң-сезимдүү жана дифференцияланган нерсеге чейин өнүгүп отурат.

Колдонулган адабияттар

1. Белобородова В.К. Развитие музыкального восприятия младших школьников // Музыкальное воспитание в школе [Текст] / В. К. Белобородова. - М.: Музыка, 1978. Вып. 13. С. 54-66.
2. Кабалевский, Д. Еще о педагогических оценках на уроках музыки // Музыка в школе [Текст] / Д. Кабалевский – Москва: Издательство «Просвещение», 1986. №4. – 7-13-бб.
3. Назайкинский Е. В. О психологии музыкального восприятия [Текст] / Е. В. Назайкинский. - М.: Музыка, 1972. 383 с.
4. Психология музыкальной деятельности: Теория и практика: учеб. пособие для студ. муз. фак. высш. пед. учеб. заведений / Д. К. Кирнарская, Н. И. Киященко, К. В. Тарасова и др.; под ред. Г. М. Цыпина. - М.: Академия, 2003. 368 с.
5. Тагильцева Н. Г. Эстетическое воспитание обучающихся: учебное пособие по дисциплине «Психолого-педагогические основы восприятия детьми искусства» для студентов высших учебных заведений [Текст] / Н. Г. Тагильцева. - Екатеринбург, УрГПУ, 2010. 142 с.
6. Теплов Б. М. Психология музыкальных способностей [Текст] / Б. М. Теплов. - М.: Наука, 2003. 282 с.
7. Козубаев, О., Ыразаков, Д., & Камбарова, Н. (2023). Проблемы духовности в современной музыке. *Вестник Ошского государственного университета*, (1), 170-178. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_21. EDN: ХИКОТГ.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOSOPHY. SOCIOLOGY. POLITICAL SCIENCE

e-ISSN: 1694-8823

№1(1)/2023, 55-60

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 395

DOI: [10.52754/16948823_2023_1\(1\)_8](https://doi.org/10.52754/16948823_2023_1(1)_8)

АЗЫРКЫ ЭТИКЕТТИН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ
ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ СОВРЕМЕННОГО ЭТИКЕТА
BASIC PRINCIPLES OF MODERN ETIQUETTE

Мурзакматов Аманбек Камытович

Мурзакматов Аманбек Камытович

Murzakmatov Amanbek Kamytovich

филос.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.филос.н., доцент, Ошский государственный университет
PhD, Associate Professor, Osh State University

suzak70@mail.ru

Урматбек уулу Сыймык

Урматбек уулу Сыймык

Urmatbek uulu Syimyk

магистрант, Ош мамлекеттик университети
магистрант, Ошский государственный университет
master's student, Osh State University

urmatbekov.1999@icloud.com

АЗЫРКЫ ЭТИКЕТТИН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

Аннотация

Сылыктык жана коомдо кабыл алынган жүрүш-туруш эрежелерин билүү – бул тарбиялуу адамдын айырмалуу сапаттары болуп саналат. Аларсыз азыркы учурдагы коомдо ийгиликке жетүү кыйын. Макалалар окурмандарды азыркы кездеги этикеттин негизги принциптери менен тааныштырат.

Ачык сөздөр: этикет, адамгерчилик, этика, эстетика, үрп-адаттар, каада-салттар.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ СОВРЕМЕННОГО ЭТИКЕТА

BASIC PRINCIPLES OF MODERN ETIQUETTE

Аннотация

Вежливость и знание правил поведения, принятых в обществе, - это отличительные качества воспитанного человека, без которых трудно добиться успеха в современном обществе. Статья знакомит читателя с основными принципами современного этикета.

Abstract

Politeness and knowledge of the rules of behavior accepted in society are the distinctive qualities of a well-mannered person, without which it is difficult to achieve success in modern society. The article introduces the reader to the basic principles of modern etiquette.

Ключевые слова: этикет, человечность, этика, эстетика, обычаи и обряды, традиции.

Keywords: etiquette, humanity, ethics, aesthetics, customs and rituals, traditions.

Этикет тарыхый өзгөрүп турган кубулуш. Мындан ары деле ал өзгөрүүгө, өнүгүүгө учурай тургандыгын азыркы практика көрсөтүп турат. Азыркы кездеги турмуш адамдардын ортосундагы карым-катнаштарда мурда болбогон жаңы кырдаалдарды пайда кылып, калыптанып калган эрежелерге өз түзөтүүлөрүн киргизип, этикеттин жаңы талаптарын жаратып жатат. А. С. Агаронян «Культура повседневной жизни» деп аталган китебинде, күнүмдүк турмушта бардык учурларда пайдалуу болгон этикет эрежелеринин алдын ала иштелип чыккан нормаларын сунуш кылуу мүмкүн эмес деп эсептеп, анткени адамдардын ортосундагы карым-катнашта алдын ала көрө билгенге кыйын болгон жагдайлар пайда болушу дагы мүмкүн деген пикирин билдирет. Чындап эле бир кырдаалда айрым нормалар тиешелүү шарттарга, конкреттүү жагдайларга ылайыктуу болсо, башка учурларга ылайыксыз болуп калышы мүмкүн [1: 9].

Ырас, узак мезгил аралыгында этикеттин өтө көп эрежелери жыйналды. Ошондуктан алардын бардыгын эске тутуп калууга мүмкүн эмес. Алтургай көптөгөн өлкөлөрдү көргөн, чет өлкөлөргө иш сапары менен тез-тез барып жүргөн ишкер жана турмушта чоң ийгиликке жетишкен адамдар деле этикет боюнча түшүнүктөрү, билимдери жетишсиз болгондон улам кээде кыйын кырдаалга туш болушканын моюнга алышат [3: 4]. Чындыгында аларды жаттап алуунун деле кереги жок. Себеби, бардык учурга туура келген жүрүм-турум эрежесин иштеп чыгууга болбойт. Анткени, адамдар туш болуучу шарттар ушунчалык ар түрдүү. Демек, бүгүнкү күндө этикет эрежелерин жөн гана билип же жаттап эле албастан, анын «духун», маани-маңызын андап түшүнүү бир кыйла маанилүү. Башкача айтканда, этикеттин таянычтары, жетектөөчү идеялары болуп саналган негизги принциптерин өздөштүрүү оң. Ал эми андай принциптердин бир нечесин бөлүп көрсөтүүгө болот.

Азыркы учурдагы этикеттин негизги принциптеринин башкысы болуп – гуманизм, адамгерчилик принциби эсептелет. Себеби, адамдарга ак ниет жана жакшы мамиле жасоо – азыркы этикеттин өзөгү, чен-өлчөмү, башкы нравалык негизи болуп саналат. Ошол себептен улам башка адамдарга ишенбей, агрессивдүү, орой, бой көтөрүп, адепсиз, тоотпогондой мамиле жасоо чыныгы сыпайы жүрүм-турумга дал келбеген касиеттер катары каралат. Ырас, этикеттин бардык эрежелерин эле мораль менен түздөн-түз байланышта карай берүү да туура эмес. Анткени, эч кандай ыймандуулук, мейли ал бийик болсун, конкреттүү шартка, кырдаалга ылайык келген (мис., стол приборлорун кантип туура жана кооз колдоно билүүнү) тактикалык рекомендацияларды бербейт эмеспи. Ошого карабастан этикеттин өтө эле көп эрежелери адамдарга гумандуу, сый-урмат менен мамиле жасоо талаптарынан келип чыгат. Алсак, башка адамдардын көзүнчө бири-бири менен шыбырашып сүйлөшүү дурус эмес; имараттын ичинде жанындагы адамдардын уруксатысыз тамеки чегүүгө болбойт; тегеректеги адамдардан макулдук албай туруп терезени (же ачылма көзүн) ачууга болбойт; таанышың аркылуу бирөөгө кат жөнөткөндө конвертти желимдөөгө болбойт: ал нерсе ошол адамга ишенбегениңди билгизип аны капа кылышы мүмкүн; коридордо, көп кабаттуу үйлөрдүн тепкичтеринде туруп алып катуу кыйкыруу жана сүйлөшүү жарабайт, себеби кошуна үйдө (бөлмөдө) оорулуу адам, уктап жаткан жаш бала, чоң киши же жөн эле жумуштан чарчап келген адам болушу ыктымал.

Бул тизмени уланта берсек болмок, бирок саналып өткөн нормалардын маанисине карап эле төмөнкү тыянакты чыгарууга болот: азыркы кездеги этикеттин эрежелери адамга карата камкор, ак ниет, сылык болууну талап кылган аракеттерди сунуш кылат. Негизгиси, эл сизди сыйласын десеңиз сиз элди сыйлаңыз. Сый эч качан жерде калбайт.

Учурдагы этикеттин маанилүү принциптеринин экинчиси – бул аракеттердин максатка ылайыктуу, жөндүү болушу. Бул принципти этикеттин дээрлик ар бир эрежесинен көрүүгө болот. Далил катары төмөнкү мисалдарды келтирсе болот: эмне үчүн котлетаны бычак менен кеспеш керек? Анткени, ал өзү жумшак! Эмнеге балмуздак кармап алып шаардык транспортко чыгууга болбойт? Себеби, транспорт ичиндеги жүргүнчүлөрдүн кийимдерин булгап коюшубуз ыктымал.

Көрүнүп эле тургандай бул эрежелердин баары тең өтө жөнөкөй, ошол эле кезде акылга сыйымдуу, жөндүү. Алар жүрүш-туруштун эң ыңгайлуу жана экономдуу ыкмаларын көрсөтүп турушат [2: 142]. Ушундай касиети менен азыркы демократиялуу этикет сословиелик, ак сөөк этикетинен айырмаланып турат жана артыкчылыкка да ээ. Азыркы кездеги этикетке ылайык кандайдыр-бир стандарттуу эмес, бизге жаңылык болгон кырдаалдарда өзүн кандай алып жүрүүнү билбей калганда аракеттердин максатка ылайыктуу, ыңгайлуу болушу принцибин жетекчиликке алуу керек. Бирок, ошол эле учурда сенин аракетин өзүнө гана ыңгайлуу болбостон, тегеректеги адамдарга да ыңгайлуу болушу керектигин эстен чыгарбоо абзел.

Сөз болгон принципке таянуу менен азыркы этикеттин эрежелери ар бирибизден экономдуу, максатка туура багытталган аракеттерди талап кылат. Анын натыйжасында бул эрежелер бизди мүмкүн туш боло турган түшүнбөстүктөн, убакытты кур бекер сарптагандан, маанисиз кылык-жоруктардан алдын алып сактайт.

Ушул принципке негизденип азыркы этикет эч качан аракеттер бир жактуу гана болсун дебейт, жүрүш-туруш нормалары «башкача эмес ушундай гана жасагын» деп талап койбойт [2: 142]. Башкача айтканда, этикет эрежелеринин талаптарын үтүр-чекитине чейин кынтыксыз аткаруу, сактоо милдеттүү эмес. Себеби, турмуш ары татаал, ары көп кырдуу болгон себептүү айрым учурларда этикет нормалары тарабынан күн мурун каралбаган кырдаалдарга туш болушубуз мүмкүн. Ушул мааниден алганда азыркы учурдагы этикет догматтуу эмес. Ал стандарттык эмес кырдаалдарга кабылганда ылайыктуу жүрүм-турумду тандаганга жана чыгармачыл мамиле жасаганга мүмкүндүк берет. Баам салсак, анда, бүгүнкү күндө дипломатиялык протоколдун нормалары гана кынтыксыз сактоону талап кыла турганын көрөбүз. Калган учурларда, эгер конкреттүү шарт-жагдай же жүйөлүү себеп талап кылса, этикет эрежелерин бузууга жол берилет.

Кээде орноп калган жүрүм-турум нормалары турмуштун жаңы шарттарына карама-каршы келип калат. Дал ушул маалда этикет өз эрежелерин өзгөртөт.

Көчөдө баратканда аял киши эркектин оң тарабында жүрөт. Бул эреженин келип чыгуу себебин мурунку мезгилдерде эркектердин курал-жаракты дайыма өзүнүн сол жагында тагынып жүргөндүгү менен байланыштырышат. Бирок, бүгүнкү күнү эркек курал-жарагын мурункудай дайыма өзү менен алып жүрбөйт. Анткени менен ошол мезгилдерде пайда болгон жогорку эреже сакталып калды. Бирок, аскер кызматкерлерин жандап бараткан аялга сөз болуп жаткан эреженин тиешеси жок. Себеби, саламдашуунун аскердик ритуалын аткарышына тоскоол болбош үчүн аскер кызматкерин жандап бараткан аял анын сол тарабында басат. Ошондой эле аял киши баскан тарап жолдун кооптуу бөлүгү болгондо да аял киши эркектин сол жагынан орун алат.

Этикеттин шартка ылайыкташканына дагы бир мисал. Бөлмөгө, имаратка кирип баратканда эркек киши аялга эшик ачып, мурун кирүүгө жол берет. Бирок, ошол эшик катуу

пружина менен тартылган болсо, анда, эркек киши аны түртүп ачып, аялдан мурун ичкериге кирип, жабылып калбаш үчүн аны кармап турушу керек. Бул нерсе азыркы этикеттин позициясы боюнча толук акылга сыйымдуу, жөндүү жана жол берилген аракет болуп эсептелет.

Ошондуктан азыркы этикет тарбиялуу адамдарга эле эмес, акыл-эстүү, этикет эрежелерин конкреттүү кырдаалдарга ылайыктап чыгармачыл колдоно билген адамдарга да арналган деп айтса болот.

Азыркы учурдагы этикет нормалары таянган үчүнчү принцип – кооздук, же жүрүм-турумдун эстетикалык көркөмдүгү.

Адам баласы курчап турган дүйнөгө ар түрдүү ченемдер аркылуу мамиле кылат. Алар факты жана окуяларды, кубулуштарды утилитардык (пайдалуу же пайдасыз), этикалык (ыймандуу же ыймансыз, жакшы же жаман), эстетикалык (ажайып же көрксүз) көз караштардан алып баалашат. Берилген баа таза түрүндө өтө сейрек кездешет. Адатта алар бири-бири менен аралашып, бири-бирин толуктап турушат. Ошондуктан кимдир-бирөө жөнүндө, анын кулк-мүнөзү, кылык-жоруктары тууралуу сөз кылганда моралдык жана эстетикалык жактан баалоо чырмалышып кеткени маалым. Ырас, ошол баалар дайыма эле бири-бири менен дал келе бербейт.

Сарасеп салсак, этикеттин көпчүлүк эрежелери эстетиканын талаптарынан өсүп чыкканын байкайбыз. Ушуга байланыштуу айрым илимпоздор этикетти эстетикет деп аташ керек деп жүрүшөт. Анткени, этикет эрежелери мааниси боюнча эле этикалык болбосо, өзүнүн реалдуу табияты боюнча эстетикалык феномен. Ошондуктан алардын логикасы да өтө жөнөкөй: «адепсиз, себеби көрксүз!» [5: 111; 6]. Ушул себептүү азыркы этикет төмөнкүчө эскертет: тамакты чалпылдатып чайнап жебе, суюктукту (чай же шорпону) шорулдатып ичпе; элдин көзүнчө тишиндеги тамактын калдыгын чукуба; тамак ичип бүткөн соң, чай менен чукулдатып тишини чайкаба жана аны кайра жутуп алба; көчөгө кейпи кетип, кири беш батман болгон кийимчен чыкпа; косметиканы ыксыз колдонбо (айрыкча, жаш кыздар); театрда спорттук кийимчен барба ж.у.с. Бул көрүнүштөргө башкалардын табитин бузуп ирээжиткендиктен, одоно көрүнгөндүктөн улам тыюу салынат, адепсиз жорук катары бааланат. Себеби, ушундай жүрүм-турум айланадагы адамдардын эстетикалык сезимдерине шек келтирет, аны кордойт. Демек, ошол адамдарды сыйлабагандыктын көрүнүшү болуп саналат. Башкача айтканда, эстетика айланып келип эле этикага такалып жатат. Мындан башкача болушу да мүмкүн эмес.

Жүйөлүү себептерден улам азыркы кездеги этикет жүрүм-турумдун форма жана мазмунунун биримдигине жетишүүнү көздөйт. Анткени, адамдарга болгон жакшы мамиле кооз формага да ээ болушу керек. Антпесе жакшы ниетти көздөгөн жүрүм-турум деле жагымсыз, жарабаган нерсе болуп көрүнүшү жана өзүнүн чыныгы нравалык асыл маңызынан ажырап калышы ажеп эмес. Бул көбүнчөсү адамдардын манераларына, ишарат-жаңсоолоруна, мимикасына, тышкы көрүнүштөрүнө тиешелүү болгон жүрүм-турум эрежелерине таандык. Андан сырткары, дал ушул эстетикалык көз караштардан улам этикет башка адамдардын көзүнчө өз физиологиябыздын көрүнүштөрүн мүмкүн болушунча чектөөнү сунуш кылат (мис., элди карап алып, оозун аңырайтып ачып эстеген, баш тырмаган, колду мурунга же оозго салган, кулакты чукуган ж.у.с.).

Азыркы учурда колдонуп жүргөн этикет нормалары менен эрежелеринин арасында жогоруда саналып өткөн принциптердин позициясынан туруп маанисин түшүндүрүп берүүгө мүмкүн болбогон эрежелердин бүтүндөй тобу бар. Адатта кыска гана: ушундай кабыл алынган же салт болуп калган деп жооп беришет. Бирок, эмнеге салт болуп калганын айтышпайт. Бул эми изилдөөчүлөрдүн милдети. Анткени, бул нормалардын бардыгы тең эзелки заманда пайда болуп, биздин күнгө өздөрүнүн алгачкы маанисин жана маңызын жоготуп жетип келишти. Бүгүнкү күндө алар адамзаттын маданий тажрыйбасында үрп-адаттар жана каада-салттар катары орун алышкандыгы белгилүү. Негизи, тигил же бул эреженин келип чыгуу себебин түшүндүрүп берүү бир топ эле оор жумуш. Маселен, саламдашуу учурунда эркектердин баш кийимдерин алганына байланыштуу эки ача пикир жашап келе жатат. Бул көз караштардын кайсынысы тууралыгын аныктоо бүгүнкү күнү анчалык деле маанилүү эмес. Бирок, сөз кылган эрежелердин тээ илгери заманда пайда болгондугу, же болбосо айрым элдердин жашоо өзгөчөлүгүн чагылдырып тургандыгы гана шек туудурбайт. Адамдар аларды кылымдан-кылымга өткөрүп отуруп жакшы каада-салтка айлантып салышкан. Аларды болсо кийинки муун өз ата-бабаларынын даанышмандыгын жана өз өлкөсүнүн үрп-адатын сыйлагандык катары аздектеп сактап, унутпай колдонуп келе жатышат.

Ошентип азыркы учурдагы этикеттин төртүнчү принциби болуп элдик үрп-адаттар жана каада-салттар эсептелет. Башкача айтканда, улуттук үрп-адаттарды жана каада-салттарды сактоо керек. Башка өлкөдө жүргөндө ошол өлкөнүн салттарын жана этикет эрежелерин сактоо зарыл. Адамды сыйлап жатып биз анын улутун дагы сыйлаган болобуз. Чыр-чатактарга алып келиши мүмкүн болгон улут аралык конфликтердин пайда болушу жана тутанып кетүү коркунучунан улам бул принципти сактоо өтө актуалдуу [4: 10].

Жыйынтыктап айтканда, өткөн бир мезгилдерде адамдар жер шары үч киттин үстүндө турганынан улам аңтарылбай бекем турат деп ишенишкен. Ушул нерсени сөз болгон маселеге тиешелүү кылып айтсак, анда, азыркы кездеги этикеттин дал ошондой төрт кити бар. Алар: мораль, максатка ылайыктуулук, эстетика жана каада-салттар.

Колдонулган адабияттар

1. Агаронян А. С. Культура повседневной жизни: Социально-практические аспекты [Текст] / А. С. Агаронян. – [2-изд., перераб. и доп.]. - Ташкент: Издательство «Узбекистан», 1982. – 254 с.
2. Бушелева Б. В. Поговорим о воспитанности [Текст] / Бушелева Б.В. – М.: Просвещение, 1989. – 158 с.
3. Кумар В. Этикет [Текст] / В. Кумар. – Б.: «Бийиктик плюс», 2017. – 128 с.
4. Курочкина И. Н. Этикет для детей и взрослых [Текст] / И. Н. Курочкина. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 256 с.
5. Школа этикета: поучения на всякий случай / Сост. Л.С. Лихачева. – Екатеринбург: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1996. – 448 с.
6. Осмонова, С., & Табалдиева, А. (2022). Балдарды тарбиялоодо салттуу кыргыз үй-бүлөнүн ролу. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (3), 157-165. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_3_157. EDN: SFKIZR.